

DE LANDBOUW IN ZEELAND

EEN ONDERZOEK NAAR
WERKGELEGENHEID, ARBEIDSVOORZIENING,
AFVLOEIING, BEROEPSKEUZE EN ONDERWIJS

L1
334 B

Rapport No. 334

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek

's-Gravenhage, augustus 1959

127993

59/2746

INHOUD

	Blz.
INLEIDING	4
HOOFDSTUK I DE HUIDIGE ARBEIDSBEZETTING	5
§ 1. De arbeidersbezetting	5
a. De bedrijfshoofden	
b. Meewerkende zoons en andere familieleden	
c. Vreemde arbeidskrachten	
d. De vrouwelijke arbeidskrachten	
e. Samenvatting	
§ 2. Enkele factoren van het arbeidsaanbod	18
Opwijing en werkloosheid	
a. De meewerkende boerenzoons	
b. De landarbeiders	
HOOFDSTUK II DE TOEKOMSTIGE ONTWIKKELING VAN WERKGELEGENHEID EN ARBEIDSVOCRZIENING	26
§ 1. De ontwikkeling van het arbeidsaanbod	26
a. Het gezinspersoneel	
b. De vreemde arbeidskrachten	
c. De vrouwelijke arbeidskrachten	
§ 2. De ontwikkeling van de werkgelegenheid	32
a. De oppervlakte cultuurgrond	
b. De bedrijfsgroottestructuur	
c. Mechanisatie en rationalisatie	
d. Het bouwplan	
e. Samenvatting van de te verwachten ontwikkeling van de werkgelegenheid	
§ 3. Samenvattende confrontatie	48
HOOFDSTUK III AGRARISCH ONDERWIJS; AFVLOEIING EN BEPCEPSKEUZE	54
§ 1. Het gevolgde agrarische onderwijs	54
a. De bedrijfshoofden	
b. De boerenzoons	
c. De landarbeiders	
d. De echtgenoten en dochters van land- en tuinbouwers	
§ 2. De huidige situatie van het agrarische onderwijs	67
a. De middelbare landbouwscholen	
b. De lagere land- en tuinbouwscholen	
c. De cursussen	
d. Samenvatting	
e. De landbouwhuishoudscholen	

	Blz.
§ 3. Capaciteit van en behoefte aan agrarisch dagonderwijs en de toekomstige ont- wikkeling	78
a. De capaciteit	
b. De behoefte	
c. De ontwikkeling van het agrarische onderwijs	
§ 4. Afvloeiing en beroepskeuze	84
a. De boeren- en tuinderszoons	
b. De zoons van landarbeiders	
 SAMENVATTING EN CONCLUSIES	 89

INLEIDING

In dit rapport worden, zoals uit de titel blijkt, werkgelegenheid, arbeidsvoorziening, afvloeiing, beroepskeuze en onderwijssituatie met betrekking tot de agrarische bedrijfstak en degenen, die daarin werken in de provincie Zeeland, aan een uitvoerige beschouwing onderworpen. Het rapport is het resultaat van een onderzoek, dat werd ingesteld op advies van de "Coördinatiecommissie voor sociaal-economisch onderzoek in de Zeeuwse landbouw". Bij dit onderzoek is in hoofdzaak van bestaand statistisch materiaal gebruik gemaakt; de belangrijkste uitzondering hierop vormt het onderzoek naar de huidige situatie van het agrarische onderwijs, waarvoor de gegevens afkomstig zijn van de onderwijsinstellingen. Aan de hoofden van de land- en tuinbouwscholen en de directrices van de landbouwhuishoudscholen, de "Commissie agrarisch vakonderwijs" en de drie standsorganisaties zij hier voor het verstrekken van de gegevens dank gebracht.

Het onderzoek is verricht door dr. C. de Galan, gestationeerde in de provincie Zeeland van de afdeling Streekonderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut.

HOOFDSTUK I

DE HUIDIGE ARBEIDSBEZETTING

In dit hoofdstuk zal de arbeidsbezetting in de Zeeuwse landbouw worden geanalyseerd. De diverse categorieën arbeidskrachten zullen ter sprake worden gebracht, terwijl tevens een geografische splitsing over de zeven landbouwgebieden wordt doorgevoerd. De historische ontwikkeling van de arbeidsbezetting zal beknopt worden aangegeven.

Uit de behandeling van de arbeidsbezetting blijkt dat werkgelegenheid en arbeidsvoorziening niet afzonderlijk besproken zullen worden; voor een analyse van de huidige situatie of die in het verleden is deze onderscheiding niet door te voeren. Wel zal enige aandacht worden geschonken aan de opvolgingssituatie en de werkloosheid uit de agrarische sector, zodat een overschot van het aanbod van arbeid boven de vraag naar arbeid wel tot uitdrukking komt. Noch aan het andere aspect van dit overschot (de verborgen werkloosheid), noch aan de eventuele overschotten van vraag over aanbod (tot uiting komend in een krappe arbeidsmarkt) zal echter aandacht kunnen worden besteed.

Evenmin zal aan de arbeidsbezetting per bedrijf aandacht geschonken worden; het gaat in het onderstaande om een globale, algemene beschouwing en niet om het analyseren van arbeidsmethoden en arbeidsbezetting op de agrarische bedrijven. Wel zal in het kort worden ingegaan op de onderscheiding tussen vast en los dienstverband bij landarbeiders, zowel van de kant van de vraag als van het aanbod, voor zover althans het kwantitatieve onderzoek, waarbij van bestaand materiaal wordt uitgegaan, daartoe de mogelijkheid biedt.

§ 1. D e a r b e i d s b e z e t t i n g

a. De bedrijfshoofden

Voor een benadering met cijfers vormen de bedrijfshoofden de eenvoudigste categorie arbeidskrachten. Globaal gezien is hun aantal immers gelijk aan dat van de bedrijven; het aantal agrarische bedrijven is vrij nauwkeurig bekend. Slechts in twee opzichten kunnen afwijkingen tussen het aantal bedrijven en het aantal bedrijfshoofden ontstaan. In de eerste plaats betekent - daar hier wordt gesproken over de mannelijke bedrijfshoofden - het geringe aantal vrouwelijke bedrijfshoofden een klein verschilpunt. Om een indruk van de orde van grootte te geven kan worden vermeld, dat het hierbij, volgens de woningtelling van 1956, gaat om 3% van de bedrijfshoofden. In de tweede plaats is er een aantal bedrijven, waarop meerdere bedrijfshoofden werken, bijvoorbeeld waar twee broers of vader en zoon, al of niet in de vorm van een maatschap, het bedrijf leiden. Vermindert de eerste afwijking

het aantal mannelijke bedrijfshoofden iets, de tweede verhoogt dit aantal enigszins. Wij zullen aannemen dat beide factoren tegen elkaar opwegen, zodat wij het aantal bedrijfshoofden gelijk kunnen stellen aan het aantal bedrijven.

Een moeilijkheid is, dat niet alle bedrijfshoofden hun volledige werk vinden in het landbouwbedrijf; een aantal van hen heeft een nevenfunctie of zelfs een hoofdberoep buiten de landbouw. In de analyse zal met de splitsing hoofdberoep binnen of hoofdberoep buiten de landbouw rekening worden gehouden.

In tabel 1 is de ontwikkeling van het aantal bedrijven (hoofdberoep van het bedrijfshoofd: landbouwer of tuinder) weergegeven. Het aantal bedrijven blijkt tot 1947 flink te zijn ge-

Tabel 1

DE BEDRIJVEN ¹⁾
1910 - 1957

	Aantal bedrijven (hoofdberoep bedrijfs- hoofd landbouwer of tuinder) in				
	1910	1921	1930	1947	1957
Tholen-Sint Philipsland	726	855	905	1204	976
Schouwen-Duiveland	869	1005	1001	1229	961
Noord-Beveland	213	307	323	372	294
Zuid-Beveland	1201	1604	1834	2622	2190
Walcheren	1314	1527	1683	1710	1284
West-Zeeuws-Vlaanderen	961	1155	1298	1670	1331
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	1524	1688	1717	2336	1660
Zeeland	6808	8141	8721	11143	8696

Bronnen: 1910-1930 Directie voor de landbouw; 1947-1957 C.B.S.

stegen, doch daarna ook in alle gebieden snel te zijn gedaald. Bij de interpretatie van de cijfers past echter enige voorzichtigheid in die zin, dat bij de verschillende tellingen niet steeds dezelfde uitgangspunten zijn gebruikt; zo is, mede door verlegging van de minimumgrens, het aantal tuinders van 1930 tot 1947 meer dan verdubbeld. In Zeeuws-Vlaanderen lijkt het aantal bedrijven met hoofdberoep landbouwer of tuinder in 1947 te hoog te zijn; bij dezelfde volks- en beroepstelling werd namelijk een aantal mannelijke zelfstandigen in de landbouw van 3307 opgegeven. De tabel geeft echter een duidelijke indicatie van de ontwikkeling in de loop der jaren.

Om de ontwikkeling sedert 1950 nog iets duidelijker voor te stellen, op een meer uniforme basis (de landbouwtellingen van het C.B.S.) is in tabel 2 in indexcijfers deze ontwikkeling opgenomen.

¹⁾ Landbouwer: ≥ 1 ha; tuinder 1910, 1921 en 1930 : $\geq 0,05$ ha;
1947 en 1957 : $\geq 0,01$ ha.

Tabel 2

DE BEDRIJVEN IN DE PERIODE 1950-1957

Gebieden	Bedrijven van landbouwers (hoofdberoep) 1)				Bedrijven van tuin- ders (hoofdberoep) 1)		
	index 1955=100			aantal in 1957	index 1955 = 100		aantal in 1957
	1950	1955	1957		1955	1957	
Tholen-Sint-Philipsland	109	100	92	930	100	100	46
Schouwen-Duiveland	105	100	88	854	100	102	207
Noord-Beveland	113	100	91	271	100	89	23
Zuid-Beveland	105	100	92	1597	100	96	593
Walcheren	107	100	89	1147	100	82	137
West-Zeeuws-Vlaanderen	102	100	91	1304	100	100	27
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	105	100	91	1582	100	30	78
Zeeland	105	100	91	7685	100	93	1011

1) Landbouwer ≥ 1 ha; tuinder $\geq 0,01$ ha.

Bron: C.B.S.

De ontwikkeling van het aantal bedrijven van bedrijfs-
hoofden, wier hoofdberoep buiten het bedrijf ligt, is opgenomen
in tabel 3. Om statistische redenen en omdat zij pas dan interes-
sant worden zijn slechts de bedrijven van 1 ha en groter opgeno-
men.

Tabel 3

DE BEDRIJVEN, UITGEOEFEND ALS NEVENBEROEP 1)

Periode 1910-1957

Gebied	Aantal bedrijven in						
	1910	1930	1947	1955			1957
				totaal	van landarb.	van ov.	
Tholen-Sint-Philipsland	331	281	136	197	103	96	247
Schouwen-Duiveland	250	289	113	86	21	65	156
Noord-Beveland	146	109	38	73	41	32	96
Zuid-Beveland	905	854	433	480	109	317	497
Walcheren	387	371	172	198	38	160	280
West-Zeeuws-Vlaanderen	301	353	202	203	65	138	335
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	394	431	310	261	47	214	370
Zeeland	2698	2688	1404	1500	424	1076	1979

1) ≥ 1 ha.

Bron: C.B.S.

Ook voor deze tabel geldt, dat niet alle cijfers dezelfde grondslag hebben. Niettemin kan uit de cijfers de conclusie worden getrokken, dat het grondgebruik van hen, voor wie bedrijfshoofd zijn een nevenberoep is, is afgenomen. Dit is in het bijzonder bij de landarbeiders het geval; in mindere mate geldt dit voor de niet-agrariërs. Uit de landbouwtelling van 1957 blijkt echter weer een toeneming van het grondgebruik als nevenberoep. Daarbij moet worden opgemerkt, dat de beslissing of het agrarische bedrijf hoofd- of nevenberoep is, vaak niet gemakkelijk te nemen is; ongetwijfeld schuilen hierin onjuistheden.

Zoals gezegd zullen wij het aantal mannelijke bedrijfs- hoofden gelijk stellen aan het aantal bedrijven. In de voorgaande tabellen is het eerste aantal aangegeven. Om een duidelijker inzicht te krijgen in de betekenis van de diverse categorieën arbeidskrachten voor wat betreft hun aandeel in de totale arbeidsbezetting is het echter noodzakelijk de aantallen in volwaardige arbeidskrachten op te geven. Een volwaardige arbeidskracht (v.a.k.) is een arbeidskracht van 20-59 jaar, die het gehele jaar in de landbouw werkt, met andere woorden gelijk te stellen met een volwassen-manjaar. De bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer of tuinder kunnen een nevenberoep hebben, terwijl een aantal van hen 60 jaar of ouder is; degenen, die grotendeels buiten het eigen bedrijf werkzaam zijn (ook zij kunnen nog ouder zijn dan 59 jaar), hebben gemiddeld een geringe volwaardigheid. In onderstaande tabel 4 is het aantal volwaardige arbeidskrachten, gevormd door de categorie bedrijfshoofden, opgenomen. Daarbij is aangenomen, dat 10% van de bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer of tuinder een nevenberoep heeft (volwaardigheid 75%); de volwaardigheid van hen, die het landbouwbedrijf als nevenberoep uitoefenen, is gesteld op 20%. Tenslotte is met de leeftijdsopbouw, zoals die blijkt uit de arbeidskrachtentellingen van 1952 en 1956, rekening gehouden. De bedrijfshoofden van 60-69 jaar zijn op 70% volwaardig gesteld, die van 70 jaar en ouder op 10% volwaardig.

Tabel 4

DE BEDRIJFSHOOFDEN IN 1957 ¹⁾

Gebied	Bedrijfshoofden met hoofdberoep in land- en tuinbouw			Bedrijfshoofden met nevenberoep in land- en tuinbouw			Totaal aantal v.a.k.
	aantal	volwaar- digh. %	aan- tal v.a.k.	aantal	volwaar- digh. %	aan- tal v.a.k.	
Tholen-Sint-Philipsland	980	85	830	250	20	50	880
Schouwen-Duiveland	960	88	850	160	20	30	880
Noord-Beveland	290	90	260	90	20	20	280
Zuid-Beveland	2190	84	1840	500	20	100	1940
Walcheren	1290	88	1140	280	20	55	1195
West-Zeeuws-Vlaanderen	1330	89	1180	330	20	65	1245
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	1660	87	1440	370	20	75	1515
Zeeland	8700	87	7540	1980	20	395	7935

1) In verband met onzekerheidsmarges zijn de bedragen afgerond.

b. Meewerkende zoons en andere familieleden ¹⁾

Over de ontwikkeling van het aantal meewerkende boeren en tuinderszoons zijn geen gegevens beschikbaar; ook over de huidige omvang van dit aantal zijn wij niet nauwkeurig geïnformeerd. Het is voor het laatst in 1947 (volks- en beroepstelling) geregistreerd. Daarna is in 1956 bij de woningtelling het aantal meewerkende zoons eveneens opgenomen, maar dat is niet nauwkeurig gebeurd; het aantal is toen te laag opgegeven. Bovendien is iets op te maken uit de arbeidskrachtentelling (doch deze geven een totaal aan voor alle meewerkende familieleden), terwijl voor vijf Zeeuwse gemeenten over 1957 exacte gegevens bekend zijn uit een in dat jaar gehouden L.E.I.-enquête. In tabel 5 is getracht uit de diverse gegevens een benadering van het aantal meewerkende zoons te destilleren; uitdrukkelijk moet echter worden vermeld, dat het hier slechts gaat om een benadering, daar de diverse bronnen, waaruit is geput, geen overeenstemmend aantal opgeven. Daarom zijn in de tabel slechts afgeronde bedragen opgenomen. Met name aan de

Tabel 5

MEEWERKENDE ZOONS

Gebied	Aantal meewerken- de zoons in		Toe- of afneming in %	Aantal zoons in 1957	
	1947	1957		vast mee- werkend	tijde- lijk mee- werkend
Tholen-Sint-Philipsland	348	320	- 8	280	40
Schouwen-Duiveland	366	260	-29	240	20
Noord-Beveland	145	90	-38	80	10
Zuid-Beveland	1030	800	-22	700	100
Walcheren	513	600	+17	520	80
West-Zeeuws-Vlaanderen	616	500	-19	430	70
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	920	950	+ 3	830	120
Zeeland	3938	3520	-11	3080	440

vergelijking met de cijfers van 1947 mag geen grote waarde worden toegekend.

Niettemin kan wel worden geconstateerd, dat voor geheel Zeeland een daling van het aantal meewerkende zoons is opgetreden; op deze tendentie vormen alleen Walcheren en Oost-Zeeuws-Vlaanderen een uitzondering.

- 1) Hieronder zijn niet begrepen de ten volle betaalde familieleden; zij vallen onder de arbeiders. Het was niet mogelijk bij deze categorie arbeidskrachten een splitsing tussen land- en tuinbouw te maken.

Naast de zoons zijn er nog andere meewerkende familieleden. Ook hieromtrent (het gaat hier dus om ooms, neven, vaders niet-bedrijfshoofden) zijn geen nauwkeurige gegevens beschikbaar. Wel worden de familieleden bij de arbeidskrachtentellingen van het C.B.S. geteld, doch deze tellingen geven voor het totale aantal familieleden (dus inclusief bedrijfshoofden 1) en zoons) één getal aan, terwijl bovendien de tijdelijk werkende familieleden slechts in werkweken worden geregistreerd. Mede door de globale benadering van het aantal zoons, kan het geringe aantal overige familieleden niet op voldoende nauwkeurige wijze uit het totaal worden benaderd.

Van de vast meewerkende familieleden is echter wel een schatting mogelijk. Bij de volks- en beroepstelling bleek 5,2% van de meewerkende zoons ouder dan 40 jaar te zijn; in 1956 was echter 16% van alle meewerkende familieleden 40 jaar of ouder. Aangenomen, dat de leeftijdsopbouw van de zoons sedert 1947 niet belangrijk is gewijzigd en dat het aantal meewerkende familieleden jonger dan 40 jaar gering is, is dus ongeveer 90% van de meewerkende familieleden als zoon te beschouwen. Op deze wijze benaderd, blijken er in Zeeland ongeveer 360 permanent meewerkende familieleden (niet-zoons) te zijn. In globale aantallen zijn er van deze vast meewerkende familieleden in de onderscheiden gebieden: Tholen-Sint-Philipsland 30, Schouwen-Duiveland 30, Noord-Beveland 10, Zuid-Beveland 80, Walcheren 60, West-Zeeuws-Vlaanderen 50 en Oost-Zeeuws-Vlaanderen 100.

Een aantal familieleden werkt tijdelijk mee op de bedrijven; hun aantal is echter heel moeilijk te schatten, omdat bij de tellingen slechts het totale aantal arbeidsweken van alle meewerkende gezinsleden (inclusief de zoons) wordt opgegeven. Vermoedelijk zijn er ongeveer 400 van deze arbeidskrachten in Zeeland, waarvan 200 op Zuid-Beveland en een gelijkmatig verspreid overig aantal.

Doordat wij de niet altijd meewerkende familieleden, in arbeidsweken uitgedrukt kennen, is het wel mogelijk de volwaardigheid van deze arbeidskrachten kwantitatief te benaderen. Evenals bij de bedrijfshoofden zullen wij daartoe met de leeftijdsopbouw rekening houden; daarbij zal worden aangenomen, dat alle tijdelijk meewerkende zoons in de categorie 15-19 jaar vallen. Een overzicht van het aantal v.a.k. uit de familieleden geeft tabel 6. Bij deze tabel valt op te merken dat voor de tijdelijke arbeidskrachten het aantal v.a.k. betrouwbaarder is dan het aantal feitelijke arbeidskrachten. Over het geheel genomen moet echter de tabel beschouwd worden als een globale aanduiding.

1) Behalve in 1956.

Tabel 6

DE MEEWERKENDE FAMILIELEDEN

Gebied	Volledig meewerkende zoons			Overige vast meew. familieleden			Tijdelijke arbeider			Totaal aantal v.a.k.
	aantal	omrekenings %	aantal v.a.k.	aantal	omrekenings %	aantal v.a.k.	aantal	omrekenings %	aantal v.a.k.	
Tholen										
Sint-Philipsland	280	96	270	30	80	24	50	12	6	300
Schouwen										
Duiveland	240	96	230	30	70	21	50	20	10	261
Noord-Beveland	80	95	76	10	85	9	40	20	8	93
Zuid-Beveland	700	97	680	80	85	68	300	20	60	808
Walcheren	520	95	496	60	85	51	100	10	10	557
West-Zeeuws-										
Vlaanderen	430	96	415	50	75	37	150	16	24	476
Oost-Zeeuws-										
Vlaanderen	830	97	803	100	70	70	150	8	12	885
Zeeland	3080	96	2970	360	78	280	840	15	130	3380

c. Vreemde arbeidskrachten 1)

Opnieuw moet voor deze categorie arbeidskrachten de onzekerheid ten aanzien van haar omvang worden beklemtoond. Ondanks een aantal tellingen van het C.B.S. (arbeidskrachtentellingen, woningtelling), van het B.P.L. en door middel van een enquête van het L.E.I. weten wij niet hoeveel landarbeiders 2) er precies zijn; wij moeten volstaan met een benadering. Daarbij staat voorop, dat wij ons zullen beperken tot de landbouw en dus niet de arbeiders van cultuurtechnische werken of van veilingen en melkfabrieken zullen meerekenen.

In 1956 telde het C.B.S. 7374 vaste arbeidskrachten 3); dat waren er in 1950 nog 9833. Van die 7374 werkten er 6831 een vol jaar en dus 543 geen vol jaar, maar gemiddeld ongeveer acht maanden. Deze cijfers zijn gemakkelijk te hanteren. Dat is echter niet het geval met de cijfers over de losse arbeiders, die alleen in werkweken zijn opgegeven. De losse arbeiders hebben in 1956 ruim 2500 werkjaren gepresteerd, een aantal dat gelijk is aan dat van 1950.

Volgens de woningtelling van 1956 zijn er in totaal 10.385 landarbeiders; hierin is vermoedelijk ook een aantal boerenzoons begrepen, zodat het aantal landarbeiders in feite niet boven de 10.000 zal uitkomen. De woningtelling heeft de opgegeven beroepen

- 1) Inclusief een zeer gering aantal volledig betaalde meewerkende familieleden.
- 2) Onder de landarbeiders worden, tenzij anders is vermeld, ook de tuinarbeiders begrepen.
- 3) "Vast" betekent bij de arbeidskrachtentellingen: langer dan vier maanden op hetzelfde bedrijf gewerkt.

geregistreerd en aangenomen kan daarom worden, dat degenen, die zeer kort in de landbouw hebben gewerkt niet zijn geregistreerd. Het aantal van 10.000 klopt namelijk vrij goed met de 11.644 landarbeiders, die meer dan acht weken in de landbouw werken, zoals opgegeven door het B.P.L. Hierin zijn ook arbeiders begrepen, die werken in nauw aan de landbouw verwante beroepen als loonwerk, in sorteerinrichtingen en enkele cultuurtechnische werken, zodat mag worden aangenomen, dat er ruim 10.000 landarbeiders zijn. Daarnaast geeft het B.P.L. nog 1759 landarbeiders op, die minder dan acht weken in de landbouw hebben gewerkt. Wij komen zo op ruim 4500 losse landarbeiders, die dus 2500 werkjaren hebben gepresteerd, met andere woorden gemiddeld ruim een half jaar in de landbouw hebben gewerkt. Deze gemiddelde werktijd lijkt vrij lang, al moet wel worden bedacht, dat de werktijd van deze losse arbeiders in sommige gevallen inderdaad nog tot een vol jaar kan oplopen, namelijk als zij steeds van bedrijf wisselen. Het is bekend, dat dit de laatste jaren toeneemt door middel van loon- en akkoordwerk. Het is ook opmerkelijk, dat in zes jaar tijd het aantal bedrijfsvaste arbeiders sterk is gedaald, maar het aantal "los" verrichte werkjaren gelijk is gebleven.

In tabel 7 is het resultaat van alle genoemde bespiegelingen neergelegd; de aantallen zijn wat naar beneden afgerond en mogen gelden als een zo nauwkeurig mogelijke benadering voor 1956/57.

Tabel 7

VREEMDE ARBEIDSKRACHTEN

Gebieden	Aantal "vaste" arbeiders			Aantal "losse" arbeiders		Alle niet-vollejaarswerkers
	vollejaarswerkers	gem. ± 8 maanden	totaal	aantal (+)	in werkjaren	
Tholen						
Sint-Philipsland	600	180	780	800	400	980
Schouwen-Duiveland	600	30	630	450	240	480
Noord-Beveland	600	-	600	250	140	250
Zuid-Beveland	2200	80	2280	1000	600	1080
Walcheren	600	70	670	400	240	470
West-Zeeuws-Vlaanderen	870	30	900	900	500	940
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	1250	130	1380	800	430	930
Zeeland	6720	520	7240	4600	2550	5130

Het is niet eenvoudig te bepalen, hoeveel van deze arbeiders in de tuinbouw werken. Volgens de volks- en beroepstelling waren dat er 1597 in 1947, dat wil zeggen 10% van alle arbeiders. Uiteen L.E.I.-onderzoek bleek, dat het aantal sindsdien is teruggelopen, vermoedelijk tot ruim 1300; dit zou

betekenen, dat nu ongeveer 11% van de arbeiders in de tuinbouw werkt. Voor Zuid-Beveland is dit percentage echter 25%, terwijl het overigens alleen op Schouwen-Duiveland enige betekenis heeft.

Uiteraard zijn niet alle vreemde arbeidskrachten volwaardige arbeidskrachten, hetgeen zijn oorzaak vindt in de tijdelijke arbeiders en in de leeftijdsopbouw. De leeftijdsopbouw is ook alweer niet eenvoudig te bepalen. Wel bezitten wij exacte gegevens over de vaste arbeiders; de leeftijdsopbouw van de losse arbeiders wijkt hier vermoedelijk niet sterk van af¹⁾, al zijn zij gemiddeld wellicht iets jonger dan de vaste arbeidskrachten. In tabel 8 is het aantal v.a.k. van de vreemde arbeidskrachten neergelegd.

Tabel 8

DE VREEMDE ARBEIDSKRACHTEN

Gebied	Vollejaarswerkers			Overige arbeidskrachten			Totaal
	aantal	omrekenings %	aantal v.a.k.	aantal	omrekenings %	aantal v.a.k.	aantal v.a.k.
Tholen							
Sint-Philipsland	600	94	565	980	50	490	1055
Schouwen-Duiveland	600	94	565	480	50	240	805
Noord-Beveland	600	95	570	250	52	130	700
Zuid-Beveland	2200	94	2070	1080	56	600	2670
Walcheren	600	93	560	470	55	260	820
West-Zeeuws-Vlaanderen	870	95	825	940	53	500	1355
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	1250	93	1165	930	52	480	1645
Zeeland	6720	94	6320	5130	53	2700	9050

In het verleden blijkt het aantal landarbeiders steeds gedaald te zijn, een ontwikkeling, die zich echter pas na 1945 ten volle heeft laten gelden. In tabel 9 is de historische ontwikkeling van het aantal landarbeiders neergelegd. Bij het hanteren van deze tabel past overigens enige voorzichtigheid. De volks- en beroepstellingen zijn niet geheel te vergelijken met de hiervoor gevonden cijfers van ultimo 1956, welke laatste op zichzelf al niet geheel betrouwbaar zijn. Niettemin is de tendentie, die uit de cijfers spreekt, wel te aanvaarden.

1) Dit blijkt uit "De landarbeiders in Nederland", deel I, bijlage 14.

Tabel 9

HET AANTAL LANDARBEIDERS
1909 - 1956

Gebieden	Aantal landar- beiders in 1909	Indexcijfers van het aantal landarbeiders (1909=100) in			
		1909	1930	1947	1956
Tholen-Sint-Philipsland	2049	100	108	91	78
Schouwen-Duiveland	2629	100	99	74	38
Noord-Beveland	1230	100	110	92	69
Zuid-Beveland	4981	100	96	80	66
Walcheren	1889	100	91	62	57
West-Zeeuws-Vlaanderen	3221	100	95	60	56
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	5227	100	95	67	42
Zeeland	21226	100	97	72	56

Bron: tot 1956: C.B.S.
1956: tekst

Tussen de gebieden blijken flinke verschillen te bestaan. Voor Schouwen-Duiveland moet worden opgemerkt, dat de herverkaveling een verstorende invloed heeft gehad. Het aantal landarbeiders neemt daar de laatste jaren toe (in 1953 was het in de index tot 12 gedaald, waartegenover een groot aantal herverkavelingsarbeiders stond), al is wel te verwachten, dat het niveau in de toekomst onder de 50 zal blijven. Sedert 1947 is vooral de vreemde arbeidsbezetting op Noord-Beveland (25%) en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen (37%) gedaald, met een totale achteruitgang van ruim 20% voor Zeeland. In tien jaar is dat wel zeer veel, namelijk een gemiddelde van meer dan 2% per jaar! Het aantal tuinarbeiders liep in deze periode vermoedelijk met ongeveer 15% terug.

d. De vrouwelijke arbeidskrachten

Hoewel de opmerking eentonig dreigt te worden, moet zij toch gemaakt worden: het aantal vrouwelijke arbeidskrachten is niet nauwkeurig bekend. Over deze categorie zijn zelfs duidelijk de minste exacte gegevens beschikbaar en dat is zeer begrijpelijk. Immers, vele vrouwen werken nu en dan mee, tijdelijk of regelmatig en veelal verrichten zij maar bepaalde werkzaamheden als fruit plukken, melken en uien pellen, zodat hun betekenis moeilijk is te schatten. Vooral omdat de tijdelijk meewerkende vrouwen alleen in werkweken zijn geteld (en aan de betrouwbaarheid van deze cijfers kan getwijfeld worden), is het aantal vrouwelijke arbeidskrachten heel moeilijk op te geven.

Wij zullen er dan ook slechts beknopt aandacht aan besteden. In tabel 10 is het aantal vrouwelijke arbeidskrachten vermeld,

zoals dat blijkt uit de arbeidskrachtentelling van het C.B.S. Daarbij is het aantal losse vrouwelijke arbeidskrachten slechts in werkweken opgegeven, omdat het aantal zelf niet bekend is. De bedragen zijn afgerond en ook in v.a.k. omgerekend. Daarbij is aangenomen, dat een tijdelijke vrouwelijke arbeidskracht

Tabol 10

DE VROUWELIJKE ARBEIDSKRACHTEN

Gebieden	Vaste arbeidskrachten					Losse arbeidskrachten					Totaal aantal v.a.k.
	aantal gezins- leden	aantal vreemde	totaal	omreke- nings %	aantal v.a.k.	in aantal weken			omreke- nings %	aantal v.a.k.	
						gezins- leden	vreemde	totaal			
Tholen-Sint-Philipsland	300	7	307	30	90	600	6080	6680	1,6	100	190
Schouwer-Duiveland	150	8	158	30	50	1100	800	1900	1,6	30	80
Noord-Beveland	30	7	37	30	10	200	1450	1650	1,6	30	40
Zuid-Beveland	620	41	661	30	200	6500	11200	17700	1,6	280	480
Walcheren	830	10	840	30	250	750	1930	2680	1,6	40	290
West-Zeeuws-Vlaanderen	560	11	561	30	170	1900	3230	5130	1,6	80	250
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	640	26	666	30	200	4850	2110	6960	1,6	110	310
Zeeland	3130	110	3240	30	970	15900	26800	42700	1,6	670	1640

Bron: Arbeidskrachtentelling 1956, C.B.S.

geldt voor 0,8 v.a.k. en dat de vaste vrouwelijke arbeidskrachten gemiddeld 0,3 v.a.k. vertegenwoordigen.

De betekenis van de vrouwenarbeid is vooral gelegen in het opvangen van seizoentoppen in de werkzaamheden en andere momenten van arbeidsschaarste, maar zij is in haar geheel niet groot, hoewel toch op een derde deel van de bedrijven een vrouwelijk gezinslid vast meewerkt en daarnaast nog een groot aantal losse arbeidskrachten bestaan. Het aantal vaste landarbeidsters is te verwaarlozen, maar los werk wordt meer door vreemden dan door huisgenoten verricht. In het geheel nemen de gezinsleden zeker 75% van de door vrouwen verrichte arbeid op zich.

Door de vrij onbetrouwbare cijfers is het niet mogelijk een precies inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van de vrouwelijke arbeidsbezetting in het verleden. Vermoedelijk is het aantal in de landbouw werkende vrouwen sedert 1930 ongeveer gelijk gebleven. Een vergelijking van de cijfers van 1950 en 1956 toont een geringe toeneming van de vrouwenarbeid. Het aantal werkweken van losse arbeidskrachten is gelijk gebleven, dat wil zeggen evenveel gedaald voor gezinsleden als gestegen voor vreemd personeel (20%). Het aantal vaste arbeidskrachten is gestegen in totaal en afgenomen voor de vreemde arbeidskrachten. Het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten neemt hierdoor voortdurend toe, al is het nog niet meer dan 7%.

Tabel 11

DE ARBEIDSBEZETTING IN ZEELAND IN 1956-1957

Gebieden	Aantal bedrijfs hoofden		Aantal meewerkende zoons		Overige familieleden		Aantal landarbeiders			Totaal aantal v.a.k.	Oppervl. cultuur- grond ¹⁾ in ha	Aantal ha per v.a.k.
	landbou- wers en tuinders	overigen	in v.a.k.	vast	tijdelijk	in v.a.k.	aantal +	aantal v.a.k.	vast (volle- jaars)	los (over- gen)	in v.a.k.	
Tholen-												
Sint-Philipsland	980	250	880	280	40	275	40	25	600	980	1055	4,9
Schouwen-Duiveland	960	160	880	240	20	235	60	25	600	480	805	7,3
Noord-Beveland	290	90	280	80	10	80	40	15	500	250	700	6,3
Zuid-Beveland	2190	500	1940	700	100	700	280	100	2200	1080	2670	5,1
Walcheren	1290	280	1195	520	80	500	80	50	600	470	820	5,3
West-Zeeuws- Vlaanderen	1330	330	1245	430	70	425	130	50	870	940	1355	8,1
Oost-Zeeuws- Vlaanderen	1660	370	1515	830	120	815	130	70	1250	930	1645	7,1
Zeeland	8700	1980	7935	3080	440	3030	760	335	6720	5130	9050	6,2
In % van totaal aantal v.a.k.	36		14		1½		41		7½		100	

Bron: "Verslag over de landbouw in Nederland over 1956",
tabel B 16, exclusief braakland.
Overige bronnen: zie vorige tabellen.

L.E.I.
1403

e. Samenvatting

In tabel 11 is een overzicht gegeven van het totale aantal arbeidskrachten in de provincie Zeeland, werkend in de landbouw. De cijfers gelden voor 1956-1957. Bij de hantering van de cijfers dient voorzichtigheid te worden betracht, omdat zij niet geheel betrouwbaar mogen worden geacht; dit blijkt voldoende uit de op de vorige bladzijden gemaakte opmerkingen.

Er blijken in Zeeland 22.000 volwaardige arbeidskrachten in de landbouw te hebben gewerkt. Ruim 40% van dit aantal wordt door vreemde arbeidskrachten geleverd, terwijl de gezinsarbeid bijna 60% voor zijn rekening neemt. Dit aandeel van de gezinsarbeid is sedert 1910 aanzienlijk gestegen, doordat het aantal landarbeiders steeds is teruggelopen, terwijl het aantal bedrijfshoofden aanvankelijk nog sterk steeg. Na 1947 is ook het aantal bedrijfs-
hoofden en meewerkende zoons gedaald, maar nog niet in dezelfde mate als dat der vreemde arbeidskrachten. Uit tabel 12 blijkt, dat nog in 1930 de landarbeiders meer dan de helft van het aantal agrarische beroepspersonen uitmaakten en al is door het grote aantal losse arbeiders hun aandeel in de arbeidsprestatie lager dan in de beroepsbevolking, het is duidelijk, dat het gezins-
karakter van het landbouwbedrijf sindsdien is toegenomen.

Tabel 12

DE ARBEIDSBEZETTING IN DE PERIODE 1909 - 1956

Categorie	Arbeidskrachten in							
	1909		1930		1947		1956	
	aantal	index ¹⁾	aantal	index	aantal	index	aantal	index
Bedrijfshoofden met bedrijven \geq 1 ha	9500	100	11400	120	12500	132	10700	113
Meewerkende familieleden	3000	100	3300	110	4800	160	4400	147
Landarbeiders	21200	100	20600	97	15400	72	11850	56
Aantal % van totaal	63	100	58	92	47	75	44	69
Totaal met dubbele tellingen	33700	100	35300	105	32700	97	27000	80
Totaal zonder dubbele tellingen	32300	100	34200	106	32250	100	26600	82

1) Indexcijfers, 1909=100.

Bron: C.B.S.

Het is overigens niet geheel juist, de verschillende categorieën arbeidskrachten bij elkaar op te tellen. Onder de bedrijfshoofden, wier hoofdberoep niet zelfstandig landbouwer of tuinder is, bevindt zich immers een aantal landarbeiders, dat dubbel geteld dreigt te worden. Hun aantal bedroeg in 1955 nog 424 met bedrijven van 1 ha of meer, maar was in 1909 ruim 1400 en in 1930 ruim 1100. In feite is het aandeel van de landarbeiders dus wel iets hoger en was het vooral vroeger belangrijker

(vergelijk het totaal van tabel 12 zonder dubbel telling).

Uit tabel 11 blijkt, dat in Zeeland gemiddeld ruim 6 ha per volwaardige arbeidskracht aanwezig zijn. Tussen de gebieden bestaan in dit opzicht grote verschillen. In Schouwen-Duiveland (waar echter door de herverkaveling nog niet een stabiele toestand is bereikt) en in Zeeuws-Vlaanderen vindt men een hoger cijfer, in Tholen, Zuid-Beveland en Walcheren een lager. Dit cijfer zegt overigens niet zo veel, omdat het productieplan erbij in ogenschouw moet worden genomen. Op Tholen en vooral op Zuid-Beveland speelt de tuinbouw een belangrijke rol. Ook de bedrijfsgrootte is belangrijk 1). Op Noord-Beveland is, rekening houdend met deze factoren, het aantal ha per v.a.k. gering, evenals op Walcheren; in West-Zeeuws-Vlaanderen en Schouwen-Duiveland is zij relatief hoog. In Walcheren is het grasland echter belangrijk, in Noord-Beveland het percentage hakvruchten (intensief).

Het totale aantal volwaardige arbeidskrachten van 22.000 komt goed overeen met de gemiddelde arbeidsbezetting van 25.170 mannen en 2.740 vrouwen in 1956 en 23.900 mannen en 2.570 vrouwen in 1957, zoals opgegeven door het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening 2). Bij deze aantallen van het Districtsbureau zijn de cultuurtechnische arbeiders inbegrepen. Bovendien komt in de v.a.k. de leeftijdsopbouw tot uitdrukking. Om van het aantal v.a.k. tot de gemiddelde arbeidsbezetting te komen, moet het aantal met ongeveer 10% worden verhoogd en voor vrouwen met ongeveer 50%. Dan blijkt volgens onze berekening de gemiddelde arbeidsbezetting geweest te zijn 22.400 mannen en 2.450 vrouwen. Voor de betrouwbaarheid van de gegeven benaderingen blijkt dit een duidelijke aanwijzing.

§ 2. Enkele factoren van het arbeidsaanbod. Opvolging en werkloosheid

In de inleiding tot dit hoofdstuk is gezegd, dat het niet in de bedoeling ligt werkgelegenheid en arbeidsvoorziening afzonderlijk te behandelen. Wel kunnen echter enkele opmerkingen worden gemaakt over de verhouding van aanbod en behoefte van enkele der genoemde categorieën arbeidskrachten. Wij zullen ons daarbij beperken tot de meewerkende boerenzoons en de vreemde arbeidskrachten.

- 1) Indien H is het aantal ha per v.a.k., B de gemiddelde bedrijfsgrootte van bedrijven ≥ 1 ha en T het percentage tuingrond in alle cultuurgrond, dan is van de vergelijking $H = aB + bT + c$ de correlatiecoëfficiënt 0,78 ($H = 0,13B - 0,17T + 5,5$).
- 2) Volgens de arbeidsmarktbeschrijvingen 1956 en 1957.

a. De meewerkende boerenzoons

Wat de boerenzoons betreft zullen wij niet naar "aanbod" en "behoefte" kijken; wel zal het aantal boerenzoons worden vergeleken met de opvolgingsmogelijkheden, omdat dit voor deze categorie arbeidskrachten de juiste vergelijking is om een teveel of tekort te kunnen aanwijzen 1).

Indien wij de situatie globaal bekijken vragen wij ons af, hoeveel opvolgers en opvolgingsmogelijkheden er in een gebied aanwezig zijn. Het aantal opvolgers bestaat hoofdzakelijk uit meewerkende zoons (zie tabel 5), maar het is nog iets groter, doordat een aantal zoons niet thuis meewerken, maar wel boer of tuinder denken te worden. Ongeveer 5% van de meewerkende zoons is in militaire dienst; een aantal werkt als landarbeider, met de bedoeling boer te worden. Anderzijds kan een gering aantal boerenzoons (tijdelijk) thuis meewerken zonder boer te willen worden. Het aantal opvolgers kan 10% groter geschat worden dan het aantal meewerkende zoons. Indien nu de zoons gemiddeld 15 jaar meewerken (van 15 tot 30 jaar), moet dus ieder jaar gemiddeld $1/15$ deel van hen kunnen opvolgen.

De opvolgingsmogelijkheden liggen in het aantal bedrijven. Aangenomen, dat een landbouwer of tuinder gemiddeld 35 jaar bedrijfshoofd is, komt per jaar $1/35$ deel van de bedrijven voor opvolging vrij. Het is echter de vraag, of elk bedrijf als reële opvolgingsmogelijkheid mag worden meegeteld. Het is mogelijk, dat men niet alle bedrijven boven 1 ha als zodanig beschouwd, maar bijvoorbeeld alleen die boven 3 ha of 5 ha. Het aantal bedrijven beneden de 5 ha neemt af, zodat in feite deze bedrijven inderdaad niet algemeen meer als opvolgingsmogelijkheid worden erkend. Anderzijds ligt in de tuinbouw een mogelijkheid, die ook wordt benut, om op de kleine bedrijven een bestaan te scheppen 2). In tabel 13 is zowel met alle bedrijven van 1 ha en groter als met die van 5 ha en groter rekening gehouden.

Een vergelijking van $1/15$ maal het aantal opvolgers en $1/35$ maal het aantal bedrijven (de generatiedruk) geeft een globale indruk van de opvolgingssituatie. Deze vergelijking is in tabel 13 gemaakt. Er blijkt uit, dat behalve in Oost-Zeeuws-Vlaanderen de generatiedruk nergens boven de 1,00 ligt, indien met alle bedrijven van 1 ha en groter wordt rekening gehouden. De ongunstigste situaties vindt men in Oost-Zeeuws-Vlaanderen en op Walcheren, waar het aantal zoons de laatste jaren nog is gestegen! Hier blijkt een averechtse tendentie in de generatiedruk aanwezig te zijn.

-
- 1) Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat het aantal boerenzoons (indirect) niet bepalend is voor en bepaald wordt door de werkgelegenheid.
 - 2) In verband met het gemengde karakter van vele bedrijven en het ontbreken van aparte cijfers voor de tuinbouwbedrijven was het niet mogelijk de tuinbouwsector ten aanzien van de opvolging afzonderlijk te benaderen.

Tabel 13

DE OPVOLGINGSSITUATIE OP DE AGRARISCHE BEDRIJVEN

Gebieden	Aantal opvolgers 1) (a)	Aantal bedrijven ≥ 1 ha (b)	Aantal bedrijven ≥ 5 ha (c)	1/15a/ 1/35b	1/15a/ 1/35c
Tholen-Sint-Philipsland	350	1.220	490	0,67	1,67
Schouwen-Duiveland	290	1.120	710	0,60	0,95
Noord-Beveland	100	390	240	0,60	0,97
Zuid-Beveland	880	2.690	1.210	0,76	1,70
Walcheren	660	1.560	910	0,99	1,69
West-Zeeuws-Vlaanderen	550	1.670	1.140	0,75	1,12
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	1.050	2.030	1.420	1,21	1,73
Zeeland	3.880	10.680	5.120	0,85	1,48

- 1) In herinnering wordt gebracht, dat deze cijfers een zo nauwkeurig mogelijke benadering vormen.

Indien alleen de bedrijven van 5 ha en groter in rekening worden gebracht is de situatie veel minder gunstig, behalve op Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland, waar het evenwicht blijft gehandhaafd. Uiteraard wordt de toestand vooral slechter, waar veel kleine bedrijven zijn, dat is op Tholen en Zuid-Beveland. Rekent men voor deze eilanden wel de tuinbouwbedrijven kleiner dan 5 ha mee, dan wordt de generatiedruk voor Tholen 1,57 en voor Zuid-Beveland 1,23, voor het laatste gebied dus een beduidend verschil.

Opgemerkt kan nog worden, dat het vrijwel geen verschil maakt of in plaats van de hier berekende "genormaliseerde" generatiedruk wordt genomen de verhouding tussen het aantal opvolgers en het aantal bedrijven, dat in de komende vijftien jaar vermoedelijk zal vrijkomen. Dit laatste aantal kan namelijk gelijk worden gesteld met het aantal bedrijven met een bedrijfs-
hoofd van 51-65 jaar. Daar in Zeeland ongeveer 40% van de bedrijfshoofden 51-65 jaar is, maakt het weinig uit of men dit percentage of 15/35 (= 43%) van het aantal bedrijven neemt.

Tot zover is een globale vergelijking voor de onderscheidene gebieden gegeven. Dit is in feite natuurlijk te grof. Een eerste aanwijzing daartoe krijgt men door een verschil in grootteklasse door te voeren. Wij hebben gezien, dat de generatiedruk ver boven 1,00 ligt, als alleen de bedrijven van 5 ha en groter worden meegerekend. Dit is reëel, omdat juist op de grotere bedrijven veel opvolgers aanwezig zijn. Dit is een landelijk verschijnsel 1) en het gaat ook in Zeeland volkomen op. Uit een L.E.I.-onderzoek is gebleken 2), dat op de bedrijven van 1-5 ha

- 1) Zie het L.E.I.-rapport: "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw".
- 2) Dit onderzoek had plaats in vijf Zeeuwse gemeenten voor bovengenoemd rapport; de gegevens kunnen in dit opzicht voor Zeeland betrouwbaar worden geacht.

de generatiedruk 0,25 bedraagt, op de bedrijven van 5-10 ha 0,77 en op de bedrijven van 10 ha en groter 1,29! Deze tendentie gold in alle onderzochte gemeenten. Hieruit blijkt dus dat op de grotere bedrijven de situatie ongunstig is en de afvloeiing uit de landbouw onvoldoende.

Bij hetzelfde onderzoek bleek als overeenkomstig verschijnsel, dat op de kleine bedrijven slechts sporadisch meer dan een zoon meewerkte. Op 103 bedrijven van 10 ha en groter waar een of meer zoons meewerkten, bedroeg het aantal meewerkende zoons echter 144; hier werkte dus veelal meer dan een zoon mee, met andere woorden, was meer dan een opvolger aanwezig. Vermoedelijk valt dit in Schouwen-Duiveland, Noord-Beveland en West-Zeeuws-Vlaanderen mee en ligt daar ook op de grotere bedrijven de generatiedruk rondom 1,00. In de andere gebieden, vooral in Oost-Zeeuws-Vlaanderen, is de situatie echter des te ongunstiger.

Zelfs indien de generatiedruk beneden 1,00 ligt, ook op de grotere bedrijven, dan vindt men nog wel bedrijven, waar meerdere opvolgers aanwezig zijn naast bedrijven, waar geen opvolger aanwezig is. Daaruit blijkt opnieuw, dat een algemeen generatiedrukcijfer een globale norm is. Dit kan bovendien blijken uit de leeftijdsopbouw van de boerenzons, die thuis meewerken. Bij het berekenen van de normatieve generatiedruk wordt verondersteld, dat de opvolger gemiddeld op 30-jarige leeftijd boer of tuinder kan worden en dat hij dat dan 35 jaar blijft. Een groot aantal zoons ouder dan 30 jaar is dus een ongunstig teken.

In Zeeland blijkt nu ongeveer 25% van de meewerkende boerenzons ouder te zijn dan 30 jaar, 5% zelfs ouder dan 40 jaar. Anderzijds is echter 15% van de bedrijfshoofden 65 jaar of ouder, zodat aangenomen mag worden dat een groot aantal van de oudere zoons wel kan opvolgen, maar daarvoor pas laat in aanmerking komt. Deze op zichzelf niet gunstige situatie laat dus grotendeels een ander probleem zien dan dat van de kwantitatieve verhouding tussen opvolgers en opvolgingsmogelijkheden. De gemiddelde leeftijd bij bedrijfshoofd worden ligt in Zeeland duidelijk boven de 30 jaar.

Tenslotte kan het aantal zoons beneden de 20 jaar worden bekeken, omdat dit een meer actuele indruk kan geven. Het is immers mogelijk, dat van de jongste generatie door verbeterd inzicht de generatiedruk is gedaald. Inderdaad geven de cijfers in deze leeftijdsgroep een gunstiger beeld te zien. Daar 27% van de opvolgers 15-19 jaar oud is (dit is dus minder dan 1/3 deel), is de generatiedruk in deze leeftijdsklasse (men spreekt wel van beroepskeuze-index) ongeveer 4/5 van de totale generatiedruk, dus voor Zeeland in totaal ongeveer 0,67. Niettemin ligt ook hier de generatiedruk voor de grotere bedrijven vermoedelijk nog boven de 1,00. Bovendien is dit cijfer van beperkte waarde. In de eerste plaats is de beroepskeuze in de leeftijdsklasse 15-19 jaar nog lang niet definitief; zowel af- als toevloeiing ten opzichte van de landbouw is nog mogelijk. In de tweede plaats zijn de zoons in Zeeland zoals

gezegd voor 25% ouder dan 30 jaar, zodat het niet juist is de categorie 15-19 jaar 1/3 deel van de totale opvolgingskansen te geven, zoals hier in feite gebeurt. Het blijkt dan ook, dat in de leeftijdsklassen 20-24 jaar en 25-29 jaar de generatiedruk (beroepskeuze-index) nog lager ligt!

Resumerend kan de opvolgingssituatie in Zeeland moeilijk in één kwalificatie worden aangegeven; daarvoor zijn de regionale verschillen en die naar grootteklasse te groot. Gesteld kan worden, dat:

1. op de bedrijven beneden 10 ha het aantal opvolgers geringer is dan het aantal vrijkomende bedrijven;
2. op de grotere bedrijven de situatie net omgekeerd is; hier is verdergaande afvloeiing noodzakelijk;
3. Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland een gezonde indruk maken ten aanzien van de opvolging;
4. Tholen, Walcheren en vooral Oost-Zeeuws-Vlaanderen ongunstig liggen in dit opzicht.

Op de betekenis van deze opmerkingen voor de toekomstige arbeidsbezetting zal in hoofdstuk II nader worden ingegaan.

b. De landarbeiders

Een eventuele discrepantie tussen vraag naar en aanbod van vreemde arbeidskrachten komt tot uitdrukking op de arbeidsmarkt. Indien de vraag groter is dan het aanbod, blijkt dit uit een krappe arbeidsmarkt, zonder dat wij dit in een getal kunnen uitdrukken. Men moet zich dan "behelpen". Wel kan uit het inzetten van extra arbeidskrachten worden opgemaakt, dat er van schaarste sprake was. Dit is in Zeeland soms in de herfst het geval. Zo is bekend dat in het natte najaar van 1957 arbeiders in kolonneverband zijn aangetrokken, waaronder een aantal Belgen. Over het algemeen kan echter de laatste jaren niet van een tekort aan landarbeiders worden gesproken, al komen er in het najaar incidentele moeilijkheden voor. Bovendien komen op bepaalde plaatsen of bedrijven weleens moeilijkheden voor, doch dit wijst niet op een discrepantie tussen vraag en aanbod in hun geheel 1).

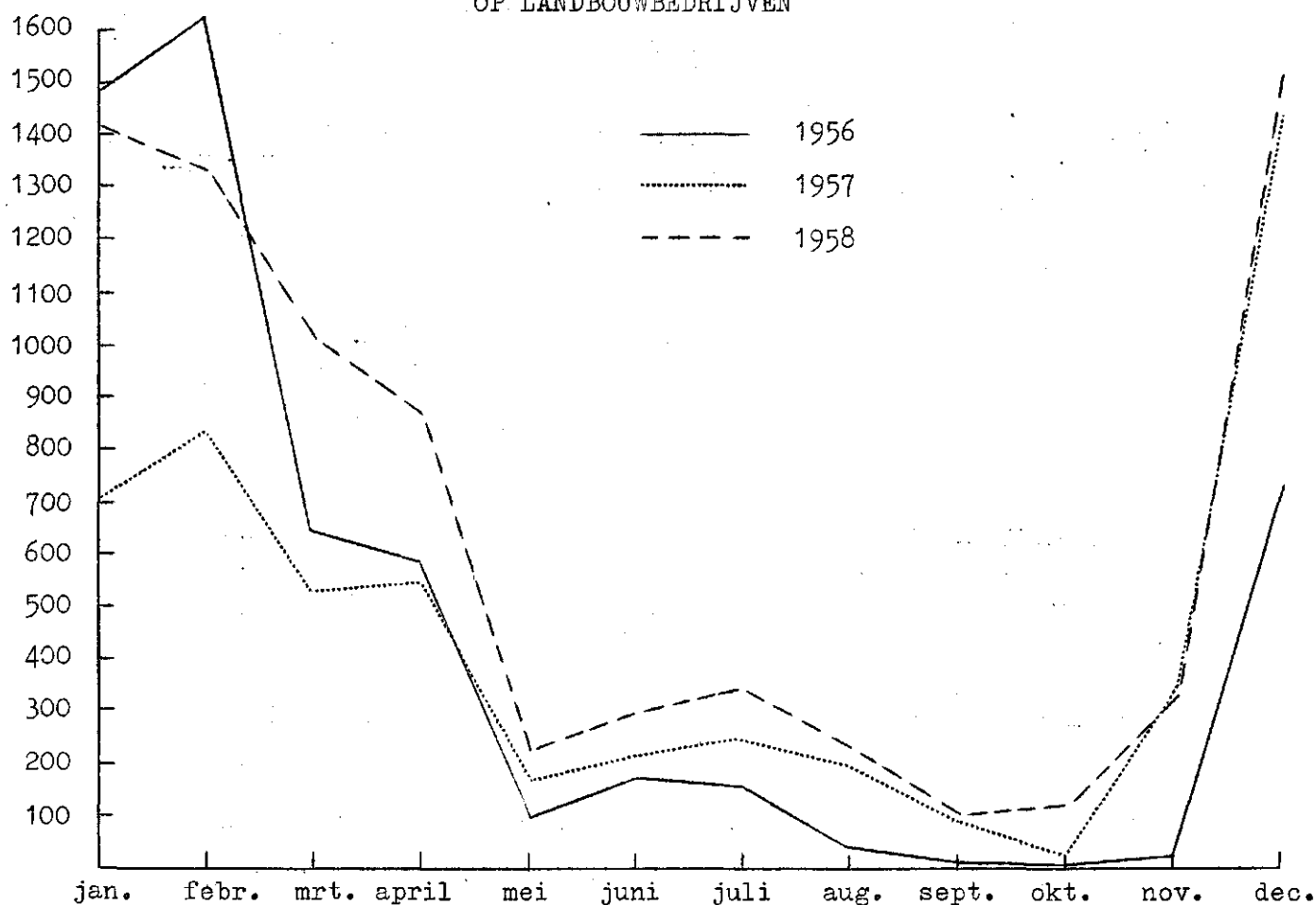
Indien de vraag naar arbeid geringer is dan het aanbod, ontstaat werkloosheid, feitelijk of verborgen. Van verborgen werkloosheid is sprake, indien landarbeiders in dienst worden gehouden zonder dat er voor hen voldoende werk is. Deze verborgen werkloosheid is moeilijk te bepalen, maar zij is vermoedelijk van zeer geringe omvang (dit geldt voor landarbeiders; over gezinspersoneel wordt niet gesproken). Het zal heel weinig voorkomen (zelfs zuiver economisch gezien), dat te veel landarbeiders worden aangehouden. Iets anders is dat door opvoering van de efficiency arbeidsbesparing hier en daar mogelijk zou zijn.

-
- 1) De arbeidsbemiddeling doet in dit verband zeer nuttig werk, door de arbeidsmarkt te egaliseren over grotere gebieden.

Meer houvast geeft ons de feitelijke arbeidsreserve. Het is bekend, dat daarin vooral het seizoenkarakter van de land- en tuinbouwwerkzaamheden tot uitdrukking komt. In grafiek 1 is de geregistreeerde arbeidsreserve in de landbouwbedrijven over de laatste drie jaar aangegeven 1). Het seizoenpatroon komt wel bijzonder duidelijk naar voren. Bovendien komen enkele bijzondere kenmerken van het weer in de afgelopen jaren naar voren.

Grafiek 1

GEREGISTREEERDE ARBEIDSRESERVE
OP LANDBOUWBEDRIJVEN

Het gemiddelde aantal werklozen bedroeg in 1956 per maand 462 (hoogste 1616, laagste 5), in 1957 per maand 443 (1415 en 17) en in 1958 per maand 652 (1496 en 98). Het niveau ligt, zoals in de grafiek tot uitdrukking komt, het laatste jaar hoger dan in de voorafgaande jaren. Toch zijn de weergegeven cijfers

1) De werkloosheidscijfers zijn afkomstig van het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening in Middelburg; voor de medewerking zij dit bureau op deze plaats dank gezegd.

niet verontrustend. Aan de seizoenwerkloosheid is weinig te veranderen door het specifieke karakter van het landbouwwerk. Bovendien valt het aantal seizoenwerklozen nog mee in vergelijking met de ruim 5.000 landarbeiders, die niet een vol jaar werken. Wel houdt het minimumniveau van het laatste jaar een waarschuwing in. Uiteraard speelt hierin de gewijzigde werkgelegenheidssituatie in geheel Nederland een rol. Bovendien komt het verminderen van de cultuurtechnische werken hierin tot uitdrukking.

Indien wij de verschillende gebieden afzonderlijk bezien valt vooral een grote werkloosheid op in West- en Oost-Zeeuws-Vlaanderen, terwijl eveneens de geringe werkloosheid op Schouwen-Duiveland in het oog springt. Dit laatste eiland, het is al vaker gebleken, neemt echter een bijzondere positie in door de herverkaveling. Op Walcheren is de situatie in 1958 over het gehele jaar zeer ongunstig geweest 1). Het een en ander blijkt nog in tabel 14. Op Tholen en Zuid-Beveland komt mede de gunstige invloed van de tuinbouw tot uitdrukking.

Tabel 14

WERKLOOSHEID EN LOSSE ARBEIDERS 1)

Gebieden	Aantal losse arbeiders (a)	Gemidd. werkloosheid per maand in 1958 (b)	b in % van a
Tholen-Sint-Philipsland	980	85	8,7
Schouwen-Duiveland	480	22	4,6
Noord-Beveland	250	112	8,4
Zuid-Beveland	1.080		
Walcheren	470	91	19,4
West-Zeeuws-Vlaanderen	940	192	20,4
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	930	151	16,2
Zeeland	5.130	652	12,7

1) Losse arbeiders = niet-vollejaarswerkers (zie tabel 8).

Naast de gehele arbeidsbehoefte en arbeidsvoorziening, kan men partiële vraag en partieel aanbod onderscheiden, namelijk voor bepaalde categorieën landarbeiders. Zo is er volgens de arbeidsmarktbeschrijving 1958 een tekort aan ervaren trekkerbestuurders en paardeknechten. Belangrijker is echter in dit verband het onderscheid tussen vaste en losse arbeiders. Het is zeker mogelijk, dat er een onderlinge discrepantie bestaat tussen

1) Ongetwijfeld speelt hierin het vrijwel stopzetten van de herverkavelingswerkzaamheden een belangrijke rol.

vraag en aanbod bij deze verschillende soorten arbeid.

Het is echter moeilijk een inzicht te krijgen in de verhoudingen van vraag en aanbod van vaste en losse arbeiders afzonderlijk. Wel is zeker, zoals in § 1 c is opgemerkt, dat de laatste jaren vooral het aantal vaste arbeiders sterk terugloopt, terwijl de door losse arbeiders verrichte arbeid constant bleef. De vaste kern loopt sterk terug. Hierbij moet een uitzondering gemaakt worden voor de tuinarbeiders, waarbij het percentage losse arbeidskrachten weer gering is; de arbeid op de tuinbouwbedrijven is sterker gespreid over het hele jaar. Het is nu de vraag, of het aanbod van vaste arbeiders terugloopt, dan wel de vraag naar vaste arbeid. Vermoedelijk is dit beide het geval. Door het seizoenkarakter van de akkerbouwwerkzaamheden is er in de winter weinig werk en wordt dus de vaste kern relatief minder aantrekkelijk, mede door de nog steeds groeiende verzakelijking in de verhouding tussen boeren en arbeiders. Anderzijds is er vooral bij de jongere arbeiders een groeiende voorkeur voor loon- en akkoordwerk in los dienstverband. Dit is mede het gevolg van het hogere loon op jaarbasis, dat door los werk in voorjaar, zomer en najaar en werkloosheidsuitkering (eventueel aanvullend werk) in de winter kan worden bereikt. Wellicht spelen de wens tot zelfstandigheid en prestatiebeloning hierbij eveneens een rol.

Dat de situatie gecompliceerder is dan hier is geschetst, blijkt echter uit klachten zowel van de boeren, dat zij geen vaste arbeiders kunnen krijgen, als van de landarbeiders, dat zij geen vast werk kunnen krijgen. Het was in het kader van dit onderzoek niet mogelijk op dit punt een duidelijk inzicht te verkrijgen. Wellicht is het in de toekomst mogelijk hierover in de praktijk nader onderzoek te verrichten.

HOOFDSTUK II

DE TOEKOMSTIGE ONTWIKKELING VAN WERKGELEGENHEID EN ARBEIDSVORZIENING

Nadat in het vorige hoofdstuk de huidige agrarische arbeidsbezetting is geanalyseerd, zal in dit hoofdstuk een prognose van deze arbeidsbezetting in de toekomst worden gegeven. Terwijl echter voor de huidige arbeidsbezetting een splitsing tussen aanbod van en vraag naar arbeid mogelijk noch doelmatig bleek te zijn, zal dit onderscheid in de voorspellingen wel worden doorgevoerd; dit zal ons inzicht in deze zaken namelijk sterk verdiepen. Daarbij moet echter een waarschuwing worden gegeven. In feite zijn de ontwikkeling van werkgelegenheid en arbeidsbezetting niet onafhankelijk van elkaar. Wanneer de vraag naar arbeidskrachten sterk daalt, past het aanbod zich daarbij op de lange termijn min of meer aan; nog duidelijker past de vraag naar arbeidskrachten via extensivering en mechanisatie zich aan bij een sterke daling van het aanbod. Men zou kunnen zeggen, dat de sterkste van de beide krachten wint. Indien dus in het onderstaande de ontwikkeling van arbeidsvoorziening en werkgelegenheid autonoom worden behandeld, dient het onzekere karakter van deze gedeeltelijke prognoses duidelijk "in ons achterhoofd" te zitten. De krachten, die op de ontwikkeling van de werkgelegenheid hun invloed doen gelden, komen bijvoorbeeld grotendeels voort uit de ontwikkeling van het aantal agrariërs. In een slotparagraaf zal samenvattend, een confrontatie van de beide ontwikkelingen worden gegeven, waarbij de resultante ervan, de toekomstige arbeidsbezetting, wordt aangeduid.

Het is nuttig los van deze opmerkingen het gebruikelijke voorbehoud ten aanzien van de prognoses te maken. Voorspellen is voor het beleid noodzakelijk, maar het blijft een onzekere aangelegenheid. In feite zijn een slechts voor één uitleg vatbare ontwikkeling in het verleden over een voldoende aantal jaren en over een grote groep mensen en daarnaast een gefundeerde verwachting van een gelijkblijvende ontwikkeling voorwaarden voor een betrouwbare voorspelling. Deze voorwaarden zullen ons dikwijls ontbreken, zodat wij het krachtenveld schattenderwijs moeten onderzoeken. Het zal duidelijk zijn, dat een subjectieve inslag in de prognoses onvermijdelijk is. Tegenover dit alles staat echter, dat de tendenties voldoende duidelijk zijn om voorzichtig, de toekomstige ontwikkeling te kunnen aanduiden.

§ 1. De ontwikkeling van het arbeidsaanbod

Bij een analyse van het toekomstige aanbod van arbeidskrachten is het zinvol een onderscheid te maken tussen gezinsarbeidskrachten en vreemd personeel, waarna de vrouwelijke arbeidskrachten afzonderlijk kunnen worden bekeken. Opgemerkt kan worden, dat de ontwikkelingen van de aantallen der diverse

categorieën arbeidskrachten niet onafhankelijk van elkaar verlopen: hoe minder gezinskrachten, des te groter zal grosso modo de behoefte aan landarbeiders zijn. Daar hier echter in eerste aanleg wordt afgezien van de invloed van de ontwikkeling van de vraag op die van het aanbod, zullen wij hiermede geen rekening houden.

a. Het gezinspersoneel

Omdat de meewerkende zoons de toekomstige bedrijfshoofden zijn, zullen deze beide categorieën arbeidskrachten gezamenlijk worden bekeken. Het aantal bedrijfshoofden vermindert doordat men met boeren ophoudt en stijgt anderzijds doordat opvolgers boer worden.

Indien een bedrijfshoofd met boeren ophoudt, gebeurt dat in de overgrote meerderheid der gevallen, doordat hij het werken beëindigt. Het overgaan naar een ander beroep komt bij boeren en tuinders heel weinig voor; wel gebeurt het, dat een landbouwer met een zeer klein bedrijf een ander beroep kiest, maar dit blijft in Zeeland een uitzondering, mede door de mogelijkheden in de tuinbouwsector. Wel komt natuurlijk het uitoefenen van een nevenberoep voor. De daling van het aantal bedrijfshoofden heeft dus plaats, doordat zij gaan rentenieren of overlijden. Uit de leeftijdsopbouw is de vermindering van het aantal bedrijfshoofden vrij nauwkeurig te schatten. Als men aanneemt, dat de gemiddelde boer 35 jaar bedrijfshoofd is, dan neemt dit aantal met $1/35$ deel per jaar af. Indien wij de feitelijke leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in Zeeland bezien, blijkt 17% 65 jaar of ouder te zijn en 38% 50-64 jaar, dus in totaal 55% 50 jaar en ouder. Deze leeftijds gold zowel in 1947 als in 1956 ¹⁾. Er is weinig reden te veronderstellen, dat hij in de toekomst aanzienlijk zal veranderen. Ongetwijfeld zal een aantal bedrijfshoofden boven de 65 jaar blijven werken. Wij kunnen dus aannemen, dat het aantal in de komende vijftien jaar met ruim 40% zal afnemen doordat bedrijfshoofden met werken ophouden.

Er is weinig reden te veronderstellen, dat de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden met een hoofdberoep buiten de landbouw belangrijk afwijkt van de totale leeftijdsopbouw ²⁾. Ook van deze groep neemt het aantal met 40% af. Door abdicatie vermindert het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep in de landbouw in de komende vijftien jaar met ongeveer 3600 en dat met hoofdberoep buiten de landbouw met ongeveer 800. Het is echter niet onmogelijk, dat het aantal bedrijfshoofden, met een niet-agrarische hoofdberoep, ook door andere oorzaken daalt of stijgt. Een omschakeling naar het nevenberoep zowel als het aannemen van een nevenberoep van de agrarische bedrijfshoofden en het ontstaan van het nevenberoep bedrijfshoofd bij anderen is mogelijk. De ontwikkeling in het verleden laat hierover geen

- 1) Volks- en beroepstelling 1947 en arbeidskrachtentelling 1956. De cijfers van deze tellingen wijken heel weinig van elkaar af, voor zover dat kan worden nagegaan.
- 2) Een L.E.I.-onderzoek naar afvloeiing en beroepskeuze maakte dit duidelijk.

duidelijke conclusie toe. Wij zullen aannemen, dat deze verschuivingen elkaar in de toekomst in evenwicht houden, mede omdat de omstandigheden niet duidelijk voor of tegen deze opvatting pleiten.

Door opvolging neemt het aantal bedrijfshoofden weer toe. Wij kunnen aannemen, dat in de komende vijftien jaar alle opvolgers bedrijfshoofd zullen worden. Zoals uit tabel 13 blijkt, betekent dit, dat 3900 opvolgers bedrijfshoofd worden. Gezien de abdicatie is dit ruimschoots mogelijk. Bij deze globale becijfering maken wij echter dezelfde fout als bij de berekening van een globale generatiedruk: met de verschillen tussen de grootteklassen wordt geen rekening gehouden. Bovendien geldt natuurlijk, dat er verschillen tussen de gebieden zijn.

In § 2 van het vorige hoofdstuk is gebleken, dat er op de bedrijven van 10 ha en groter in de meeste gebieden te veel opvolgers zullen zijn; op de bedrijven beneden 10 ha zijn er veel minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven. Nu wil dit niet zeggen, dat er op de grotere bedrijven automatisch een aantal opvolgers verdwijnt. Zowel door splitsing van de bedrijven als door gezamenlijke bedrijfsvoering van enkele zoons kan een oplossing worden gevonden. Bovendien kan een gedeelte van de "overtollige" opvolgers natuurlijk een vrijkomend kleiner bedrijf gaan bezetten. Wel ziet men steeds meer in, dat splitsing van de bedrijven ongewenst is (al gebeurt het op de bedrijven van 30 ha en groter nog regelmatig), maar daar tegenover staat een toeneming van gezamenlijke bedrijfsvoering. Bovendien biedt een klein bedrijf bij overgang naar de tuinbouw soms een bestaansmogelijkheid. Het is moeilijk te zeggen, hoeveel opvolgers door al deze mogelijkheden bedrijfshoofd zullen worden.

Het aantal toekomstige bedrijfshoofden is uiteraard niet groter dan het aantal opvolgers, maar hoeveel van de opvolgers alsnog zullen afvallen (bijvoorbeeld na de militaire diensttijd), is niet te schatten. Op de grote bedrijven in Zeeland zijn ruim 500 opvolgers "te veel" aanwezig. Deze zullen niet allen verdwijnen. Zo kan men aannemen, dat ongeveer 300 van hen alsnog een ander beroep zullen kiezen (dit aantal is volkomen arbitrair geschat). In dat geval zullen 3600 opvolgers bedrijfshoofd worden in de komende vijftien jaar; daar hier een abdicatie van 4400 tegenover stond, neemt het "aanbod" van bedrijfshoofden met 800 af. Dit aantal berust op een schatting, maar zij is vrij nauwkeurig begrensd. Als maximumprognose kan een afneming van 1000 worden aangehouden, als minimumprognose een aantal van 600.

Over vijftien jaar kan ook het "aanbod" van boerenzoons veranderd zijn. Wij kunnen deze verandering op twee manieren schatten en wel door uit te gaan van de ontwikkeling in het verleden of van de opvolgingsmogelijkheden over vijftien jaar. De

eerste methode is weinig betrouwbaar, daar nauwkeurige gegevens over een redelijke periode ontbreken; bovendien blijven de omstandigheden in opvattingen en beroepsmogelijkheden bij de agrariërs niet gelijk. Gezien de vermindering van het aantal boerenzoons in de afgelopen tien jaar en het veld winnen van de gedachte van het overschot aan boerenzoons lijkt een verdere daling te verwachten, doch de omvang hiervan is afhankelijk van economische en sociale omstandigheden. Daar het aantal bedrijven daalt, vermindert ook het aantal opvolgingsmogelijkheden. Deze vermindering treedt echter op in de klasse der kleine bedrijven. Van belang voor de toekomstige ontwikkeling van het aantal boerenzoons is veel meer, dat het aantal bedrijven van 10 ha en groter weinig zal veranderen en vermoedelijk wel iets zal stijgen. De opvolgingsmogelijkheden zullen in de toekomst op deze bedrijven echter evenmin als nu toereikend zijn voor een aantal opvolgers van de huidige omvang. Het is nu de vraag in hoeverre dit besef zal doordringen. Daarbij komt, dat hier belangrijke vragen een rol spelen, zoals vestigingseisen en de ontwikkeling van de tuinbouw. Enige daling van het aantal meewerkende boerenzoons ligt echter wel in de lijn der verwachting.

Tenslotte nog een enkele opmerking over de andere meewerkende familieleden. Hun aantal is gering en er lijkt weinig reden te bestaan voor een toe- of afnemingsbetekenis.

In tabel 15 is een schatting van het aanbod van de gezinsarbeidskrachten en overige familieleden voor de verschillende gebieden gemaakt, gebaseerd op de weergegeven overwegingen. Van belang is het daarbij op te merken, dat voor de afzonderlijke gebieden de schattingen relatief minder betrouwbaar worden dan voor geheel Zeeland, omdat toevallige factoren een belangrijkere invloed krijgen. Men zal dan ook met flinke marges om de wijzigingspercentages rekening moeten houden. Uiteraard is bij de berekening met de huidige gegevens, zoals leeftijdsopbouw en generatiedruk, rekening gehouden. Hoewel de wijzigingen niet geheel regelmatig zullen verlopen, mag worden aangenomen, dat over 5 jaar een derde en over 10 jaar twee derde van de veranderingen zal kunnen worden gerealiseerd. Verwacht mag worden, dat de daling van het aantal v.a.k. evenredig is met die van de arbeidskrachten.

Tabel 15

GEZINSPERSONEEL OVER 15 JAAR

Gebied	Aantal bedrijfs- hoofden		Aantal meew. zoons		Overige meew. fam. leden	Totaal	
	1956/ 1957	over 15 jr.	1956/57	over 15 jr.		1956/ 1957	over 15 jaar
Tholen- Sint Philips- land	1.223	1.060	320	290	40	1.580	1.390
Schouwen-Duiveland	1.117	950	260	260	60	1.440	1.270
Noord-Beveland	390	320	90	90	40	520	450
Zuid-Beveland	2.687	2.410	800	730	280	3.770	3.420
Walcheren	1.564	1.510	600	530	80	2.240	2.120
West-Zeeuws-Vlaanderen	1.666	1.520	500	500	130	2.300	2.150
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	2.030	2.130	950	800	130	3.110	3.060
Zeeland	10.675	9.900	3.520	3.200	760	14.960	13.860

b. De vreemde arbeidskrachten

Wij hebben gezien, dat vooral in het jongste verleden het aantal vreemde arbeidskrachten zeer aanzienlijk is gedaald. Het is echter niet geoorloofd de ontwikkelingslijn uit het verleden zonder meer door te trekken. Daarvoor is het aantal factoren, dat invloed heeft op het aanbod van landarbeiders te groot. Genoemd kunnen worden: de niet-agrarische werkgelegenheid, de ontsluiting van het platteland in de ruime betekenis van het woord, de ambitie voor het landarbeidersberoep en de persoonlijke mogelijkheden om een ander beroep te kiezen. Bovendien is hierbij de wisselwerking met de vraag naar landarbeiders wel zeer groot: de werkgelegenheid beïnvloedt het aanbod in sterk mate.

Niet alleen is het om deze redenen niet geoorloofd de ontwikkeling uit het verleden van de arbeidsbezetting als maatstaf te nemen voor het toekomstig arbeidsaanbod, het is eveneens moeilijk de omvang en invloed van deze factoren afzonderlijk te schatten. Wij hoeven in dit verband slechts te denken aan de werkgelegenheid buiten de landbouw; hoe zal het daarmee, met name in Zeeland, in de toekomst gesteld zijn?

Niettemin kunnen wij wel een indruk krijgen van de ontwikkelingstendenties van het aantal landarbeiders in de toekomst. Bekend is, dat er weinig toevloeiing is naar de landarbeidersstand vanuit andere beroepen, veel groter is de trek uit de landarbeidersstand, ook afgezien van het werkgelegenheidsaspect. Wel moet hierbij een belangrijke uitzondering worden gemaakt voor de herverkavelingsarbeiders; binnen enkele jaren komen er op Tholen en Schouwen-Duiveland enkele honderden arbeiders op cultuurtechnische werken vrij. Belangrijker voor de aanbodzijde is echter de animo van

jongeren om landarbeider te worden. Het is bekend, dat deze animo na 1945 gering is. Een belangrijke aanwijzing hiervoor is de leeftijdsopbouw van de landarbeiders. (Zie tabel 16.)

Tabel 16

LEEFTIJDOPBOUW VAN DE LANDARBEIDERS

Jaar	% landarbeiders in de leeftijds- klasse van			
	< 21 jaar	21-39 jr.	40-64 jr.	≥ 65 jaar
1947 (volks- en beroepstelling)	16	37	39	8
1952 (L.E.I. ¹⁾)	11	41	45	3
1956 (arbeidskrachtentelling)	10	37	49	4

- 1) Zie "De landarbeiders in Nederland", bijlage 14 (gemiddelde van de gebieden IV, V en VI). In het aantal is een gering aantal arbeiders op cultuurtechnische werken meegeteld.

Weliswaar zijn in 1956 alleen de vaste arbeiders genomen en is de leeftijdsopbouw van de losse landarbeiders relatief wellicht iets gunstiger (volgens het L.E.I.-onderzoek is het verschil echter zeer gering), maar over het algemeen kan duidelijk een verandering geconstateerd worden. Het aantal jonge land- en tuinbouwarbeiders neemt af. Daarbij komt nog, dat juist na het twintigste jaar door de militaire dienstdienst en door de vaak hoge jeugdlonen in land- en tuinbouw velen uit de landbouw verdwijnen. Uit de leeftijdsopbouw blijkt, dat de belangstelling van de jongeren voor het landarbeidersberoep gering is. Dit valt ook af te leiden uit de sterk toenemende belangstelling voor voortgezet onderwijs bij de landarbeiderszonen. In de zeekelegebieden was van driekwart van de landarbeiders de vader ook landarbeider. Indien de zoons van landarbeiders niet meer het beroep van hun vader kiezen - en dit blijkt uit het voortgezette onderwijs - dan neemt de landarbeidersstand af. Er zijn vele aanwijzingen, die in de richting van een toenemende belangstelling voor voortgezet onderwijs wijzen ¹⁾.

Door de gemiddelde hoge leeftijd zal in de komende vijftien jaar door overlijden en pensionering 30% van de landarbeiders verdwijnen. Daar nu al in de groep 15-20 jarigen het percentage is gedaald tot 10 en dit in de toekomst vermoedelijk nog verder zal dalen, worden deze 30% niet door jongeren aangevuld. Hierbij komt nog, afgezien van de tijdelijke invloed van de herverkwavelingswerken, dat het verdwijnen uit het landarbeidersberoep vooral op jonge leeftijd groter is dan de toevloeiing. Dit zal, gezien de algemene werkgelegenheidspolitiek van de overheid en de ontwikkelingsmogelijkheden in Zeeland, in de naaste toekomst zeker

- 1) Deze aanwijzingen waren te vinden in onderzoeken op Tholen en in de Zak van Zuid-Beveland. Op het probleem van de negatieve selectie, dat wil zeggen dat de minst bekwamen landarbeider worden, kan hier niet worden ingegaan.

ook het geval blijven. Hoewel het moeilijk is deze tendenties in een concreet cijfer uit te drukken, kan toch gezegd worden, dat een vermindering van het aanbod van landarbeiders met 1% per jaar in de lijn der verwachting ligt door de vele onzekere factoren is de marge echter ruim (b.v. $-1\frac{1}{2}\%$ per jaar). Belangrijk is bovendien of de ontwikkeling van de werkgelegenheid in dezelfde richting werkt (zie § 2).

Het is vrijwel onmogelijk iets te zeggen over de ontwikkelingstendenties van de aantallen losse en vaste arbeiders afzonderlijk. Opnieuw is immers de ontwikkeling van de vraag primair van belang. Vooral bij de jongere arbeiders lijkt er een tendentie te bestaan naar toenemende voorkeur voor akkoordwerk, maar dit sluit een vast dienstverband niet uit. Of de animo voor loonwerk zal toenemen is niet zeker.

Evenmin als in hoofdstuk I is onderscheid gemaakt tussen landbouw en tuinbouw. Wat het aanbod van vreemde arbeidskrachten betreft is duidelijk, dat de animo om in de tuinbouw (fruitteelt) te gaan werken groot is, zowel onder de landarbeiders als onder de jongeren. De tuinbouw zal dan ook geen tekort aan arbeiders krijgen; het aandeel in het totale aanbod van vreemde arbeidskrachten, dat de tuinbouw voor zich opeist vermindert echter het aandeel van de landbouw.

c. De vrouwelijke arbeidskrachten

Wij zullen de bespreking van de toekomstige ontwikkeling van het aanbod van vrouwelijke arbeidskrachten kort houden. In de eerste plaats is het huidige aanbod en de ontwikkeling in het verleden niet nauwkeurig bekend. Belangrijker is, dat er voor het schatten van de toekomstige ontwikkeling geen houvast bestaat. In sterke mate vormen de in de landbouw werkende vrouwen een buffergroep, die knelpunten, bijvoorbeeld in de fruitpluk en de aardappeloogst, helpt overwinnen. Dit karakter van de vrouwenarbeid zal niet veranderen. Pas na het bespreken van de ontwikkeling van de werkgelegenheid zal het dan ook mogelijk zijn iets meer over de vrouwelijke arbeidskrachten te zeggen.

§ 2. De ontwikkeling van de werkgelegenheid

Zoals bij de ontwikkelingstendenties van het arbeidsaanbod meer de achterliggende factoren zijn geanalyseerd dan dat een extrapolatie van trends uit het verleden is aangegeven, zal ook de toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid worden beschouwd tegen de achtergrond van een aantal factoren. Deze

factoren zijn:

- a. wijziging van de oppervlakte cultuurgrond;
- b. verandering van de bedrijfsgroottestructuur;
- c. mechanisatie en rationalisatie;
- d. verandering van het bouwplan;
- e. wijzigingen in arbeidstijd en arbeidstempo¹⁾.

Hoewel deze factoren afzonderlijk zullen worden besproken, zijn ze zeker niet onafhankelijk van elkaar. Het is bijvoorbeeld duidelijk, dat de mogelijkheid tot mechanisatie en rationalisatie sterk afhankelijk is van de bedrijfsgrootte. Met de onderlinge wisselwerking zal worden rekening gehouden. Bovendien zal de betekenis van de ontwikkeling van de werkgelegenheid voor de diverse categorieën arbeidskrachten worden aangegeven.

Ter voorkoming van misverstand moge opnieuw worden beklemtoond, dat ook de nu volgende beschrijving het karakter van een prognose draagt. Dit zal in de tekst herhaaldelijk tot uitdrukking komen.

a. De oppervlakte cultuurgrond

Het zal duidelijk zijn, dat wijziging van de oppervlakte cultuurgrond een verandering van de werkgelegenheid met zich brengt. Hoewel verschillen in arbeidsintensiteit optreden en bijvoorbeeld de werkgelegenheid in nieuwe polders per oppervlakte cultuurgrond niet zo groot is als op het oude land, mag toch een evenredig verband tussen oppervlakte cultuurgrond en werkgelegenheid worden aangenomen. In Zeeland zijn echter de wijzigingen in de oppervlakte cultuurgrond gering; in een halve eeuw is er een oppervlakedaling van 2,5% opgetreden, die geheel was gelokaliseerd in Schouwen-Duiveland en Walcheren. Ook in de toekomst zal de oppervlakte cultuurgrond weinig veranderingen ondergaan. Enerzijds zal weliswaar het grondgebruik voor niet-agrarische doeleinden, zij het langzaam, toenemen, maar anderzijds zal de oppervlakte cultuurgrond zich met name door inpolderingen kunnen uitbreiden; men denke in dit verband op korte termijn aan het Drie-eilandenplan en op langere termijn aan overige kuststroken en aan het Land van Saeftinge²⁾. Over de gehele provincie genomen zal de wijziging van de cultuurgrond in de toekomst vermoedelijk vrijwel te verwaarlozen zijn. Dat is echter niet voor alle afzonderlijke gebieden het geval. Met name in Walcheren en Oost-Zeeuws-Vlaanderen en in mindere mate op Zuid-Beveland kan een relatief flinke aanval op de cultuurgrond worden gedaan. Op Zuid-Beveland gebeurt dit door het Zuid-Sloe- en het Kreekrakplan en door de uitbreiding van Goes. Deze plannen worden echter pas in vrij verre toekomst voor

-
- 1) Factor e wordt hier slechts pro memorie vermeld; zij zal in de beschouwingen niet worden opgenomen.
 - 2) Zie: "Toekomstige landaanwinst in het zuidwestelijke Delta-gebied" door P.W.Kalkwijk in het Zeeuws Tijdschrift, 1955 No.3/4.

de cultuurgrond op Zuid-Beveland van betekenis. Zij zullen in de komende vijftien jaar zeker niet meer dan een 500 ha vragen; daartegenover staat het drie-eilandengebied en in de verre toekomst de inpolderingen in de Oosterschelde.

Voor Walcheren is de toeneming van het grondgebruik voor niet-agrarische doeleinden vermoedelijk belangrijker. In de afgelopen jaren is de cultuurgrond er met bijna 1% per jaar afgenomen. Ook in de komende jaren zullen de aanleg van wegen, de huizenbouw en de industrialisatie grond opeisen. Hiertegenover staat enige landwinst in het drie-eilandengebied. In totaal zal in de komende vijftien jaar met een oppervlaktedaling in de orde van grootte van 1000 ha rekening moeten worden gehouden.

In Oost-Zeeuws-Vlaanderen zal, vooral in de kanaalzone, het niet-agrarische grondgebruik toenemen. Het kanaal wordt verbreed, terwijl een structuurplan voor industrievestiging en uitbreiding van woonkernen is opgesteld. In de eerstkomende vijftien jaar kan verwacht worden, dat hier het verlies aan cultuurgrond de 600 ha niet te boven zal gaan.

De conclusie kan worden getrokken, dat in de komende vijftien jaar de werkgelegenheid op Zuid-Beveland met 2%, op Walcheren met 8% en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen met 2% zal afnemen ten gevolge van vermindering van de oppervlakte cultuurgrond. Elders is deze daling vrijwel te verwaarlozen (minder dan 1%)¹⁾. Daarbij is aangenomen, dat buiten het drie-eilandengebied geen inpolderingen van betekenis zullen voorkomen.

b. De bedrijfsgroottestructuur

Het is bekend, dat de bedrijfsgroottestructuur een belangrijke invloed heeft op de werkgelegenheid; eenvoudig gezegd is de arbeidsbehoefte op één landbouwbedrijf van 20 ha geringer dan die op vier landbouwbedrijven van 5 ha. Doordat de kleine bedrijven arbeidsintensiever zijn en veelal minder gemechaniseerd, terwijl ook de efficiëntie en de arbeidsverdeling er meestal ongunstiger zijn en het minimale arbeidsaanbod (afgezien van nevenberoepen) nu eenmaal één man is, is de arbeidsbehoefte er relatief groter dan op de grotere bedrijven. Wel kan worden gezegd, dat boven de 15 à 20 ha de verschillende bedrijfsgrootten geen systematische variatie in de arbeidsbezetting te zien geven.

Globaal gesproken kunnen wij aannemen, dat het verdwijnen van een landbouwbedrijf beneden 5 ha de totale arbeidsbehoefte met één man doet afnemen ²⁾. Op deze bedrijfjes werkt immers vrijwel nooit meer dan één man en zelfs indien het opgeheven bedrijf in zijn geheel bij een ander bedrijf zou worden gevoegd,

1) Veiligheidshalve kan men 1% aanhouden. De percentages zijn als maxima te beschouwen.

2) Hiermee wordt dus een maximale daling van de arbeidsbehoefte aangenomen.

zou het daar nog geen stijging van betekenis van de arbeidsbehoefte meebrengen. Eliminering van een groter bedrijf kan wel elders de arbeidsbehoefte doen stijgen. Splitsing van bedrijven van 40 ha en groter zal de werkgelegenheid niet vermeerderen.

Wel verdient de tuinbouw aparte aandacht. Gezien de ontwikkeling van de laatste jaren is het niet waarschijnlijk, dat tuinbouwbedrijven zullen verdwijnen, wel komen er nieuwe (zoals na splitsing) bij. Daar wij de uitbreiding van het tuinbouwareaal afzonderlijk zullen bezien (zie § 2 d), kan dit hier buiten beschouwing blijven.

Het zal duidelijk zijn, dat de bovenstaande veronderstelling omtrent de wijziging van de arbeidsbehoefte bij verandering van de bedrijfsgruottestructuur in feite neerkomt op toenemende rationalisatie en mechanisatie van de landbouw als geheel. Ter wille van de overzichtelijkheid en in verband met de afzonderlijke betekenis voor een bepaalde categorie arbeidskrachten wordt hier niettemin de bedrijfsgruotte afzonderlijk bezien.

Wat is in de toekomst van de bedrijfsgruottestructuur in Zeeland te verwachten? Als basis voor de prognose kunnen wij hiervoor de ontwikkeling in het verleden nemen, zoals die is geschetst in tabel 17. In deze tabel zijn alle bedrijven van 1 ha en groter opgenomen, onafhankelijk van het hoofdberoep van de grondgebruikers. Dit is met name gebeurd om verandering van de telcriteria te ondervangen.

De grote lijnen komen duidelijk tot uiting. Tot 1947 is het aantal bedrijven toegenomen (op Noord-Beveland en Walcheren komt het omslagpunt al eerder), er na is het gedaald. De daling van 1947 tot 1957 had vrijwel geheel plaats in de grootteklasse 1-10 ha, al zijn er in dit opzicht gebiedsgewijs enige uitzonderingen. Het aantal bedrijven in de grootteklasse 10-20 ha is vrijwel overal steeds toegenomen, hetgeen zowel een gevolg zal zijn van vergroting van kleinere bedrijven als van splitsing van grotere. De grootteklasse 20-50 ha vertoont de grootste verschillen tussen de gebieden (zie Walcheren en West-Zeeuws-Vlaanderen). Boven de 50 ha is het aantal bedrijven, ongetwijfeld door splitsing, overal afgenomen; Tholen en Noord-Beveland vormen voor de laatste jaren uitzonderingen. De gemiddelde bedrijfsgruotte is sedert 1910 overal afgenomen, doch van 1947 af weer toegenomen.

Wat de gebieden betreft kan nog worden opgemerkt, dat de daling van het aantal bedrijven tussen 1947 en 1950 in Zeeuws-Vlaanderen opvalt; in deze periode is het aantal bedrijven daar met 669 afgenomen tegen 292 in de rest van Zeeland ¹⁾. Vooral in verband met de generatiedruk in Oost-Zeeuws-Vlaanderen lijkt dit onwaarschijnlijk (al komt gezamenlijk bedrijfsbeheer daar veel voor). Dat men in 1950 van kadastrale naar gemeten maat is

1) Van 1947 tot 1950 zou in Oost-Zeeuws-Vlaanderen het aantal bedrijven met 18% zijn gedaald!

overgegaan, zal hierbij vermoedelijk invloed uitoefenen. Belangrijker is, zoals in § 1 van hoofdstuk I is vermeld, dat het aantal bedrijven in 1947 blijkbaar te hoog is opgegeven¹⁾). Voor Oost-Zeeuws-Vlaanderen moet dan ook de betrouwbaarheid van de verandering tussen 1947 en 1957 (een afneming met 22%!) worden betwijfeld.

Indien wij de lijn van de laatste vijftien jaar extrapoleren voor de bedrijven beneden 5 ha (deze zijn voor de afneming van de werkgelegenheid belangrijk), dan moeten wij voor de verschillende gebieden enige factoren in het oog houden. Voor Schouwen-Duiveland en Walcheren geldt, dat de daling in de toekomst minder sterk zal zijn dan in de afgelopen tien jaar, waarin immers de invloed van de herverkaveling tot uitdrukking kwam. In Oost-Zeeuws-Vlaanderen zal de afneming eveneens minder snel gaan dan uit de cijfers over de afgelopen tien jaar kan worden afgeleid, hoewel anderzijds een ruilverkaveling het effect nog iets zou kunnen vergroten. Voor de komende vijftien jaar betekent doortrekking van de lijn van 1947 tot 1957 een daling van de volgende aantallen bedrijven beneden 5 ha:

Tholen- Sint Philipsland	120
Schouwen-Duiveland	120
Noord-Beveland	20
Zuid-Beveland	220
Walcheren	200
West-Zeeuws-Vlaanderen	180
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	340
Zeeland	1200

Het is natuurlijk mogelijk, dat door wettelijke maatregelen of anderszins de overheid stimulerend optreedt. In dat geval zou het aantal kleine bedrijven nog sterker kunnen dalen (bijvoorbeeld 50% meer). Dit is echter niet waarschijnlijk in verband met de uitbreiding van de tuinbouw waarvoor, blijkens onderzoeken op Tholen en in de Zak van Zuid-Beveland, juist op de kleine bedrijven belangstelling bestaat.

Tenslotte moet worden bedacht, dat bovenstaande schatting is gebaseerd op extrapolatie van een trendlijn. Naast enkele al genoemde factoren is het echter duidelijk, dat vooral de animo om landbouwer of tuinder te worden van doorslaggevende invloed is op deze cijfers. In § 2 van hoofdstuk I is deze animo besproken, in tabel 1 is zij kwantitatief uitgedrukt. Belangrijk is, dat het hier slechts gaat om de bedrijven van 1-5 ha, terwijl hetgeen met bedrijven van 5 ha en groter gebeurt uit werkgelegenheidsoogpunt buiten beschouwing kan blijven. Juist voor deze kleine bedrijven is, zoals is opgemerkt, de belangstelling gering. De generatiedruk op deze bedrijven bedraagt slechts ongeveer 0,30.

1) Zie de opmerking bij tabel 1.

Tabel 17

AANTAL BEDRIJVEN SINDS 1910

Gebieden	Jaren	Indexcijfers (1910=100) voor de grootteklasse						
		1-3 ha	3-5 ha	5-10 ha	10-20 ha	20-50 ha	≥50 ha	to- taal
Tholen-Sint Philipsland	1910	100	100	100	100	100	100	100
	1930	106	137	111	145	94	81	112
	1947	124	140	138	142	113	67	125
	1957	102	156	128	145	110	69	115
	1957							
	(aantal)	500	236	185	133	121	48	1223
Schouwen-Duiveland	1910	100	100	100	100	100	100	100
	1930	112	146	134	134	88	88	114
	1947	112	127	140	152	93	88	117
	1957	74	125	146	146	82	69	101
	1957							
	(aantal)	263	147	223	217	222	45	1117
Noord-Beveland	1910	100	100	100	100	100	100	100
	1930	115	153	118	206	109	72	120
	1947	85	159	131	184	122	66	112
	1957	81	135	136	169	122	70	108
	1957							
	(aantal)	100	46	61	54	94	33	388
Zuid-Beveland	1910	100	100	100	100	100	100	100
	1930	114	149	183	144	132	59	127
	1947	128	165	181	168	133	52	137
	1957	105	175	198	170	129	46	129
	1957							
	(aantal)	985	490	482	334	311	85	2687
Walcheren	1910	100	100	100	100	100	100	100
	1930	128	128	129	115	87	54	118
	1947	110	123	120	127	73	50	109
	1957	78	99	106	142	70	38	95
	1957							
	(aantal)	473	182	286	431	183	9	1564
West-Zeeuws-Vlaanderen	1910	100	100	100	100	100	100	100
	1930	122	144	143	191	129	71	131
	1947	144	176	166	229	141	52	149
	1957	112	134	147	235	142	45	133
	1957							
	(aantal)	336	193	306	341	419	71	1666
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	1910	100	100	100	100	100	100	100
	1930	98	121	138	128	104	88	112
	1947	130	129	184	167	122	60	137
	1957	71	87	146	163	121	47	107
	1957							
	(aantal)	377	229	432	438	493	61	2030
Zeeland	1910	100	100	100	100	100	100	100
	1930	113	137	141	139	107	73	119
	1947	122	145	157	161	114	59	129
	1957	91	130	145	164	111	52	113
	1957							
	(aantal)	304	1523	1975	1948	1843	352	10675

Bronnen: Directie van de Landbouw (1910-1930)
C.B.S. (1947-1957)

Aannemende, dat 40% van de bedrijfshoofden op de kleine bedrijfjes in de komende vijftien jaar verdwijnt en dat zij slechts voor 12% (= $0,30 \times 40\%$) worden opgevolgd, zou dus 28% van de kleine bedrijven verdwijnen, dat zijn ongeveer 1300 bedrijven. Voor geheel Zeeland klopt dit cijfer goed. Gezien de verschillen in generatiedruk lijkt het echter waarschijnlijk, dat op Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland het aantal bedrijven wat sterker zal verminderen dan is aangegeven, op Walcheren en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen echter minder sterk.

Het is duidelijk, dat de daling van het aantal bedrijven, zoals dat hier wordt geschat (1200 plus een aantal in de grootste-klasse 5-10 ha) aanzienlijk groter is dan de afnemings van het aantal bedrijfshoofden, dat in § 1 werd besproken. In § 3 komen wij hierop nader terug; nu kan al worden gezegd, dat aan de ontwikkeling van de tuinbouw als compenserende factor kan worden gedacht.

Indien wij nu aannemen, dat de vermindering van het aantal kleine bedrijven een even sterke afnemings van het aantal bedrijfshoofden te zien geeft, betekent dit een daling van de werkgelegenheid zoals aangegeven in tabel 18.

Tabel 18

AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID

Gebied	Aantal verdwijnende kleine bedrijven 1)	Arbeidsaanbod in v.a.k.		Afnemings werkgelegenheid in %
		afnemings 2)	totaal aanwezig	
Tholen-Sint Philipsland	120	80	2405	3½
Schouwen-Duiveland	150	90	2015	4½
Noord-Beveland	50	20	1105	2
Zuid-Beveland	260	180	5810	3
Walcheren	160	100	2845	3½
West-Zeeuws-Vlaanderen	180	90	3305	3
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	260	140	4325	3
Zeeland	1180	700	21810	3

- 1) Dit is ook de afnemings van het aantal bedrijfshoofden, die de enige werkenden op deze bedrijven zijn.
- 2) Het volwaardigheidspercentage is berekend met behulp van de aantallen uit tabel 4 en de verhouding tussen de hoofdberoepen op de kleine bedrijven.

Deze prognose geldt dus voor een periode van vijftien jaar. De afnemings van de werkgelegenheid blijkt slechts gering te zijn. Daarbij valt echter te bedenken, dat op de kleine bedrijven slechts ongeveer 12% van de totale werkgelegenheid is gelokaliseerd. Hier van verdwijnt dus in vijftien jaar een vierde deel.

c. Mechanisatie en rationalisatie

Opvoering van de arbeidsproduktiviteit in de landbouw is een noodzakelijkheid; er bestaat globaal gesproken overeenstemming over de wenselijkheid deze stijging niet te realiseren door intensivering (afgezien van de tuinbouw), maar door vermindering van het aantal arbeidskrachten. Een middel daartoe is de daling van het aantal kleine bedrijven (zie § 2 b) en hieruit, zowel als uit de sedert de laatste jaren in sterke mate opgetreden mechanisatie en rationalisatie, blijkt, dat de arbeidsproduktiviteit een stijgende lijn vertoont.

Gezien de nog bestaande mogelijkheden en de algemeen verbreide opvatting omtrent de noodzakelijkheid ervan, kunnen wij in de toekomst een nog verdergaande stijging van de mechanisatiegraad en van het rationalisatiepeil verwachten. Het is echter moeilijk de omvang van deze stijging te schatten. Om enige uitgangspunten te hebben zullen wij enkele ontwikkelingen uit het verleden nagaan.

Uit tabel 19 blijkt de toeneming van het aantal trekkers in Zeeland sedert 1950. De trekker kan als een indicatie voor de gehele mechanisatie worden opgevat en is als zodanig een aanwijzing voor de vervanging van arbeid door machines, ook al is de directe invloed van een trekker in dit opzicht niet zo groot (hij vervangt paarden, geen mensen; er zijn bij gebruik van trekkers echter minder mensen nodig dan bij gebruik van paarden).

Tabel 19

Gebieden	TREKKERS						
	1950		1955		1957		Aantal bedr. ≥ 5 ha
	Aantal trekkers to- taal	per 100 ha cult- grond	Aantal trekkers to- taal	per 100 ha cult- grond	Aantal trekkers to- taal	per 100 ha cult- grond	
Tholen-Sint Philipsland	196	1,6	374	3,1	425	3,5	487
Schouwen-Duiveland	320	1,9	587	4,2	707	4,5	707
Noord-Beveland	189	2,7	249	3,6	286	4,1	242
Zuid-Beveland	1068	3,5	1434	4,8	1723	5,7	1212
Walcheren	220	1,4	322	2,1	409	2,7	909
West-Zeeuws-Vlaanderen	532	2,1	845	3,2	1043	3,9	1137
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	427	1,3	712	2,3	876	2,8	1424
Zeeland	2952	2,1	4523	3,3	5469	4,0	6118

Bron: C.B.S.

Tabel 20

ENIGE GROTE WERKTUIGEN

Gebieden	Jaren	Aantal graan- maaiers/zelfb.		Aantal maaidors- machines (combines)		Aantal aardappel- rooimachines	
		totaal	per 1000 ha graan	totaal	per 1000 ha graan	totaal	per 1000 ha aardappelen
Tholen- Sint Philipsland	1950	96	34	22	8	116	64
	1955	77	25	56	18	114	71
Schouwen-Duiveland	1950	302	62	16	3	264	186
	1955	234	27	81	9	224	373
Noord-Beveland	1950	104	43	31	13	150	159
	1955	85	41	39	19	164	155
Zuid-Beveland	1950	356	55	40	6	535	168
	1955	326	47	70	10	544	192
Walcheren	1950	165	49	15	5	145	185
	1955	182	60	22	7	199	190
West-Zeeuws-Vlaanderen	1950	576	54	102	10	323	281
	1955	564	70	164	20	293	266
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	1950	667	59	90	8	434	193
	1955	655	66	116	12	473	253
Zeeiland	1950	2266	54	316	8	1967	170
	1955	2123	51	548	13	2011	198

Bron: C.B.S.

Het is moeilijk te zeggen, in hoeverre het aantal trekkers nog kan stijgen. Het blijkt, dat er in enkele delen van Zeeland al evenveel trekkers zijn als bedrijven van 5 ha en groter (waarin uiteraard, zoals op Zuid-Beveland, een flink aantal kleine trekkrachtwerktuigen kan zijn begrepen). Men kan dus stellen, dat vooral op Walcheren en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen het aantal trekkers nog kan stijgen, doch dat het elders niet veel meer zal toenemen. Indien men echter, bij wijze van voorbeeld, als maximum norm aanvaardt, dat:

- a. alle bedrijven van 5 ha en groter een trekker bezitten;
- b. de bedrijven van 40 ha en groter een tweede trekker hebben;
- c. de tuinbouwbedrijven van 1-5 ha een (kleine) trekker gebruiken;
- d. voor loonwerkers en dergelijke 10% van het dan gevonden aantal nodig is ¹⁾;

dan kan het aantal trekkers nog tot 3000 toenemen. Deze norm zal niet voor alle bedrijven opgaan (een aantal bedrijven blijft met paarden werken), maar anderzijds zijn schattingen in het verleden altijd te laag geweest²⁾. Wij kunnen daarom concluderen, dat het aantal trekkers zal toenemen, maar dat het groeitempo aanzienlijk zal verminderen; in de komende vijftien jaar zal de toeneming vermoedelijk niet meer bedragen (in aantallen gezien) dan in de afgelopen 4 à 5 jaar. Dit lijkt mede een verantwoorde prognose, omdat er in Zeeland relatief een groot aantal trekkers zijn. Het aantal trekkers zal op Zuid-Beveland weinig meer stijgen, op Walcheren en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen relatief sterk.

Het aantal trekkers is, zoals gezegd, niet meer dan een aanwijzing voor de mechanisatie. Het vormt met name een aanwijzing voor de mechanisatie met werktuigen, waarvoor veel trekkracht nodig is. In tabel 20 is nog een drietal werktuigen opgenomen, die voor een akkerbouwgebied van grote betekenis zijn. Het blijkt, dat het aantal graanmaaiers-zelfbinders relatief (ten opzichte van de oppervlakte graan) vrij constant blijkt (het is op Schouwen-Duiveland ten gevolge van de grote oppervlakte graan in 1955 relatief teruggelopen), maar dat het aantal maaidorsmachines flink is gestegen. Op Tholen, Noord-Beveland en in West-Zeeuws-Vlaanderen lijkt het maximum met één maaidorsmachine per 50 ha graan al ongeveer bereikt, misschien zelfs wel overschreden te zijn; op Zuid-Beveland, Walcheren en in Oostelijk-Zeeuws-Vlaanderen kan het aantal wellicht nog toenemen. In tegenstelling tot de beide andere zijn de maaidorsmachines in merendeel (59%) niet in handen van de grondgebruikers zelf. Juist daarom is het benodigde aantal maaidorsmachines niet groot. Het aantal aardappelrooiers is relatief wat gestegen, mede door vermindering van de beteelde oppervlakte (Schouwen-Duiveland), maar neemt weinig meer toe. Ook hierbij lijkt (behalve op Tholen) de grens met één rooier per 5 ha aardappelen ongeveer bereikt, doch daar deze machines voor 100% eigendom zijn van individuele grondgebruikers kan het aantal wellicht nog stijgen.

1) In 1957 was 87% van de trekkers in eigendom bij de individuele landbouwers en tuinders.

2) Zie: A.W.G. Koppejan: "De motorisatie van de Nederlandse landbouw", Landbouwkundig Tijdschrift mei 1955.

Indien wij het voorgaande overzien, blijkt de mechanisatiegraad in de afgelopen jaren sterk te zijn toegenomen. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat deze toeneming zich in de toekomst even sterk zal voortzetten. Op verschillende punten is in een aantal gebieden de grens ongeveer bereikt, mede gezien de rentabiliteit van de voor mechanisatie benodigde investeringen¹⁾. Met name in de goed gemechaniseerde gebieden Schouwen-Duiveland, Noord-Beveland en West-Zeeuws-Vlaanderen is dat het geval, terwijl speciaal in Walcheren en Oost-Zeeuws-Vlaanderen de mechanisatiegraad nog kan toenemen.

Met de rationalisatie is het iets anders gesteld dan met de mechanisatie. Het is niet eenvoudig de ontwikkeling in het verleden na te gaan, omdat een goed hanteerbare norm ontbreekt. Dit vindt mede zijn oorzaak in de ruime inhoud van het begrip rationalisatie, dat zowel verhoging van de efficiëntie als verandering van werkmethoden omvat en daarnaast ook bijvoorbeeld overschakeling op chemische onkruidbestrijding. Dat het rationalisatiepeil in sterke mate afhangt van de mechanisatiegraad en vooral van de bedrijfsgroottestructuur, is duidelijk.

Men kan dan ook het aantal ha per v.a.k. (zie tabel 11) niet opvatten als een maatstaf voor het niveau van rationalisering der agrarische produktie, te meer daar, zoals gezegd (op blz.13) dit aantal mede bepaald wordt door het bouwplan. Dit laatste bezwaar kan worden ondervangen door gebruik te maken van het arbeidseffect, dat wil zeggen het aantal "genormeerde" standaarduren per v.a.k., doch hierbij blijven bedrijfsgrootte en mechanisering belangrijke factoren. Dit komt tot uitdrukking in de verschillen, die er tussen de Zeeuwse gebieden in arbeidseffect zijn; deze zijn geheel op de bedrijfsgroottestructuur en de mechanisatie terug te voeren. Evoneens blijken de mechanisatie en de veranderingen in de bedrijfsgrootte uit de toeneming van het arbeidseffect; hoewel berekeningen in dit opzicht een vrij ruime mate van onbetrouwbaarheid hebben, kan een stijging van 2,5% per jaar over de afgelopen zeven jaar worden aangenomen. In Zeeuws-Vlaanderen ligt dit percentage relatief hoog; gebleken is al, dat daar de daling van het aantal kleine bedrijven groot en de mechanisatie belangrijk is geweest.

De rationalisatie zal verder voortgang vinden; ook hier zal echter, door wat al bereikt is, het tempo vermoedelijk afnemen. Afgaande op de ontwikkeling in het verleden kan globaal gesproken een invloed van de rationalisatie verwacht worden, waardoor de werkgelegenheid met 0,5 - 1% per jaar daalt. Daarbij is mede van belang, dat de stijging van de arbeidsproduktiviteit

1) Het is niet mogelijk op dit punt hier in te gaan; men zie bijvoorbeeld: T.Smaal en T.H.Rozendaal: "Wat gaat dat kosten", 1958; de artikelen van G.Kuperus en J.v.d.Ploeg in het Contactblad voor Bedrijfseconomie mei en juli 1958; de artikelen van G.Müller en H.Bergmann in Berichte über Landwirtschaft No.3 en 4 1958.

in het verleden gedeeltelijk nog door intensivering is veroorzaakt ¹⁾. Nu, afgezien van de tuinbouw, deze mogelijkheid niet meer aanwezig is, zal de rationalisatie worden afgeremd.

De invloed van mechanisatie en rationalisatie tezamen kan over een periode van vijftien jaar op grond van het voorgaande als volgt worden geschat (de verandering van de bedrijfsstructuur is reeds in § 2 b vermeld). In de verschillende gebieden zal de daling van de werkgelegenheid ongeveer zijn:

Tholen- Sint Philipsland	15%
Schouwen-Duiveland	12%
Noord-Beveland	12%
Zuid-Beveland	12%
Walcheren	15%
West-Zeeuws-Vlaanderen	12%
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	16%
Zeeland	14% ²⁾

Hierbij gevoegd moet nog worden de werkgelegenheidsdaling, die het gevolg is van bedrijfsvergroting (§ 2 b), die in feite ook rationalisatie betekent.

d. Het bouwplan

Het is al enkele malen beklemtoond, dat men van een voorspeller van de toekomstige werkgelegenheid eigenlijk het onmogelijke verwacht; wellicht komt dit het sterkst naar voren bij de prognose van de wijzigingen in het produktieplan op de landbouwbedrijven. De afzet is hiervoor natuurlijk van primaire betekenis en het is, mede in verband met de E.E.G. en andere internationale factoren, heel moeilijk te schatten hoe deze zich zal ontwikkelen. Hoe zullen de consumptiegewoonten verlopen; hoe zal de overheidspolitiek zijn; hoe gaat het met de teeltregeling in de tuinbouw; dit zijn vragen, die beantwoord moeten worden voor een verantwoorde prognose, waarbij dan nog geheel is afgezien van in- en extensiveringstendenties op de bedrijven zelf.

Indien wij niettemin enige tendenties zullen aangeven voor een toekomstige ontwikkeling, gebaseerd op die in het verleden, dan begripte men dus het voorbehoud, waarmee dit gebeurt.

- 1) Niet vergeten moet ook worden, dat in het verleden op Tholen, Schouwen-Duiveland, Zuid-Beveland en Walcheren de herverkevelingen een belangrijke invloed hebben gehad; in de komende jaren is slechts in Oost-Zeeuws-Vlaanderen ruilverkaveling te verwachten.
- 2) Deze schatting stemt goed overeen met de gemiddelde afnemings van de werkgelegenheid door mechanisatie en rationalisatie, zoals die is te vinden in de arbeidsmarktbeschrijvingen van de laatste jaren.

De stabiliteit van het grondgebruik in Zeeland over de afgelopen twaalf jaar is opmerkelijk. Al komen er tussen de verschillende produkten wel enige verschuivingen voor, de algemene lijn is die van vrij constante verhoudingen, waarbij de tuinbouw geleidelijk aan betekenis wint. De akkerbouw is de belangrijkste sector in Zeeland, het bouwland omvat 75% van de cultuurgrond. Voor de ramp in 1953 was dit enkele procenten lager, waardoor wellicht het aandeel van het bouwland weer iets achteruit zal gaan. Behalve op Schouwen-Duiveland komt de stabiliteit van de akkerbouw overal naar voren; op dit eiland heeft de ramp in 1953 het percentage flink verhoogd, doch het is nu weer dalende. Binnen de akkerbouwsector blijken de granen, de aardappelen en de suikerbieten op lange termijn stabiel te zijn (behoudens de invloed van de ramp in 1953 en 1954). Tezamen nemen deze produkten bijna 70% van de akkerbouwsector voor hun rekening. Voor de overige produkten geldt, dat de peulvruchten in betekenis zijn toegenomen (de erwten), dat de handelsgewassen fluctueren, maar op lange termijn een vrij constante omvang hebben en dat de overige produkten in omvang dalen (hieronder zijn ook de overige hakvruchten begrepen). Ten opzichte van de werkgelegenheid betekenen deze verschuivingen niet veel, wij kunnen concluderen, dat er de afgelopen jaren weinig in- of extensivering in de akkerbouwsector heeft plaats gehad. Vooral gezien het overzicht van granen, aardappelen en suikerbieten is niet te verwachten, dat dit in de naaste toekomst zal veranderen.

Het percentage grasland in de totale oppervlakte cultuurgrond is van 1953 op 1954 enige procenten teruggelopen en sedertdien nog iets verder gedaald. Behalve in Oost-Zeeuws-Vlaanderen is deze daling overal opgetreden, zodat het onjuist zou zijn de ramp als enige oorzaak ervan aan te wijzen. Wel is de achteruitgang het sterkst op Schouwen-Duiveland, waar het gras echter weer wat terrein terug wint. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat in de herverkavelingsgebieden het grasland zijn oude positie zal hernemen; over het algemeen is de Zeeuwse boer geen veehouder en hij gebruikt meestal alleen de slechte grond voor vetweiderij. Zodra de mogelijkheid, door verbetering van de produktie-omstandigheden, bestaat, wordt een gedeelte van de weiden in bouwland omgezet. Deze ontwikkeling zullen wij ook in Oost-Zeeuws-Vlaanderen, als de ruilverkaveling Stoppeldijk doorgaat, te zien krijgen. Het is te verwachten, dat het percentage grasland in de toekomst nog wat zal dalen, al zal dat vermoedelijk vrij langzaam gaan.

Na 1945 is de rundveehouderij aanvankelijk geïntensiveerd; behalve op Tholen en Walcheren heeft zich dat echter niet doorgezet. Ook hier is de ramp een belangrijke factor geweest. Het is niet te verwachten, dat de rundveehouderij in de toekomst in belangrijke mate meer of minder arbeidsintensief wordt. Varkens-

en kippenhouderij zijn in Zeeland niet belangrijk; vooral de kippenhouderij schommelt nog al. Het aantal paarden neemt voortdurend af (50% in de afgelopen tien jaar). Wij kunnen over het geheel genomen aannemen, dat de arbeidsintensiviteit van de veehouderij in de toekomst niet verandert. Daar de veehouderij met de graslandverzorging slechts een zesde deel van de arbeidsbehoefte vraagt (op Walcheren is dit met 30% aanzienlijk hoger) betekenen verschuivingen in deze sector bovendien weinig voor het geheel.

Uit de stabiliteit van de oppervlakte bouwland en het afnemen van de graslandoppervlakte volgt, dat de tuinbouw in het laatste decennium in betekenis is toegenomen. Het percentage tuingrond is van 1947 tot 1957 gestegen van 3 tot 7%, dus meer dan verdubbeld. Daarbij heeft de ramp van 1953 nog een duidelijk stagnerende invloed gehad: op Tholen, Schouwen-Duiveland en Zuid-Beveland is de tuinbouw in 1953 en 1954 belangrijk achteruit gegaan en op Schouwen-Duiveland heeft zij haar oude positie nog niet heroverd.

Op grond van de ontwikkeling in het laatste decennium en de gunstige produktie-omstandigheden qua bodemklimaat en agrarische beroepsbevolking ¹⁾ lijkt een verdere uitbreiding van de tuinbouw waarschijnlijk. Vooral de teelt van groot en kleinfruit kan toenemen, al moeten bij een beoordeling van de afgelopen jaren de zeer gunstige financiële resultaten in het oog worden gehouden. Bij onderzoeken in de Zak van Zuid-Beveland en op Tholen kwam naar voren, dat vele Zeeuwse grondgebruikers animo hebben met tuinbouw(fruittelte) te beginnen of deze uit te breiden.

Er lijkt geen reden te bestaan bepaalde gebieden in Zeeland van deze toekomstverwachting uit te sluiten. Wel kan er verschil bestaan in de mate van uitbreiding van de tuinbouw. Relatief kan zij belangrijk zijn in de gebieden, waar nog weinig aan tuinbouw wordt gedaan, omdat daar een verdubbeling van de oppervlakte nog weinig betekenis heeft. De uitbreiding is vermoedelijk het grootst in de gebieden, waar al een belangrijke aanzet bestaat. Wij zullen bij een prognose de ontwikkeling in de afgelopen jaren in het oog moeten houden. Indien wij met het een en ander rekening houden, vinden wij een prognose als in tabel 21 is vermeld ²⁾.

Deze verwachting is niet revolutionair; een toeneming van de tuingrond van 7 tot 12% in vijftien jaar is zeker niet onmogelijk. Niettemin heeft de geschatte ontwikkeling een belangrijke invloed op de werkgelegenheid. Op grond van de arbeidsbehoefte voor de diverse gewassen is namelijk een stijging van de werkgelegenheid voor heel Zeeland te verwachten van ongeveer 10%. Voor

- 1) Slechts het zoutgehalte van het bodemwater is een remmende factor, evenals de verplichte vakervaring die nodig is om in de nieuwe gebieden een bedrijf te krijgen.
- 2) Door het C.B.S. wordt de uitenteelt onder de tuinbouw gerekend; uitbreiding van deze belangrijke teelt is niet te verwachten.

Tabel 21

HET GRONDGEBRUIK

Gebied	% cultuurgrond in 1957 in gebruik als			% cultuurgrond in 1972 in gebruik als		
	bouw- land	gras- land	tuin- grond	bouw- land	gras- land	tuin- grond
Tholen-Sint Philipsland	71	16	13	68	12	20
Schouwen-Duiveland	84	12	4	78	12	10
Noord-Beveland	88	8	4	86	6	8
Zuid-Beveland	65	19	16	62	17	21
Walcheren	67	28	5	65	25	10
West-Zeeuws-Vlaanderen	81	17	2	79	16	5
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	78	19	3	76	16	8
Zeeland	75	18	7	72	16	12

Bron 1957:C.B.S.

de verschillende gebieden loopt deze verwachting nogal uiteen:

Tholen- Sint Philipsland	12%;
Schouwen-Duiveland	15%;
Noord-Beveland	6%;
Zuid-Beveland	11%;
Walcheren	10%;
West-Zeeuws-Vlaanderen	7%;
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	10%.

Deze percentages lijken aan de hoge kant; toch moet een toename van de werkgelegenheid met ruim 0,5% per jaar niet onmogelijk genoemd worden ¹⁾. Het zal echter duidelijk zijn, dat de mogelijkheid om tot tuinbouw over te gaan mede zal afhangen van de ontwikkeling van het arbeidsaanbod: zullen er voldoende gezins- en vreemde arbeidskrachten zijn in de toekomst om de uitbreiding mogelijk te maken? Omgekeerd is het aantal mensen, dat in de agrarische sector wil en kan werken, weer mede afhankelijk van de ontwikkeling van de tuinbouw (fruitteelt). Het is moeilijk te zeggen, hoe groot de resultante van dit krachtenveld tenslotte zal zijn; de bovenstaande schatting geeft dan ook slechts een aanduiding.

e. Samenvatting van de te verwachten ontwikkeling van de werkgelegenheid

In tabel 22 is een samenvatting van de in deze paragraaf onder a - d genoemde factoren aangegeven. In geheel Zeeland bedraagt de geschatte afnemning van de werkgelegenheid 0,6% per jaar.

1) Tot goed begrip diene, dat ook in de tuinbouwsector nog mechanisatie en rationalisatie optreedt, doch deze is begrepen onder de in § 2 c verwerkte mechanisatie- en rationalisatiegegevens.

Tabel 22

VERANDERING IN DE WERKGELEGENHEID IN DE KOMENDE 15 JAAR

Gebied	Geschatte verandering in % van de huidige werkgelegenheid				
	door verandering in				totaal
	opp.cult- grond a	bedr.- grootte b	mechan. en ration. c	tuin- bouw d	
Tholen-Sint Philipsland	-1	-4	-15	+12	-8
Schouwen-Duiveland	-1	-5	-12	+15	-3
Noord-Beveland	-1	-2	-12	+ 6	-9
Zuid-Beveland	-2	-3	-12	+11	-6
Walcheren	-8	-4	-15	+10	-17
West-Zeeuws-Vlaanderen	-1	-3	-12	+ 7	-9
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	-2	-3	-16	+10	-11
Zeeland	-2	-3	-14	+10	-9

Voor de verschillende gebieden loopt de prognose uiteen van 1% per jaar (Walcheren, vooral door de afnemng van de cultuurgrond en door mechanisatie en rationalisatie) en bijna nihil (Schouwen-Duiveland, waar de laatste jaren de werkgelegenheid zelfs wat is toegenomen). Daarbij moge nogmaals worden opgemerkt, dat in deze prognose alleen sprake is van de landbouw als zodanig, zodat geen rekening is gehouden met cultuurtechnische werken en dergelijke (wel met de gevolgen van deze werken voor de landbouw natuurlijk). Uit tabel 22 blijkt nogmaals de grote betekenis van de verwachte ontwikkeling van de tuinbouw ¹⁾.

Welke consequenties zal de prognose hebben voor de diverse categorieën arbeidskrachten? Factor a beïnvloedt alle categorieën arbeidskrachten in gelijke mate. Factor b heeft uitsluitend betrekking op het gezinspersoneel en wel in hoofdzaak op de bedrijfshoofden. Factor c zal in sterke mate de vreemde arbeidskrachten betreffen, evenals wellicht in geringe mate de meewerkende zoons. Factor d tenslotte kan op alle categorieën betrekking hebben, doch zal vermoedelijk vooral de werkgelegenheid voor landarbeiders verhogen, al is er ook een mogelijkheid, dat het aantal bedrijven en meewerkende zoons er iets door toeneemt. Het is te verwachten, dat mechanisatie en rationalisatie in sterke mate de seizoentoppen in de arbeidsbehoefte zullen verminderen, waardoor deze factoren de behoefte aan seizoenarbeid zullen doen afnemen. Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat de werkgelegenheid voor mannelijke arbeidskrachten iets sterker daalt dan de gehele werkgelegenheid, indien het aantal in de landbouw werkende vrouwen en haar prestaties gelijk blijven.

1) Hierdoor valt de prognose laag uit vergeleken met andere studies, zoals de landarbeidersrapporten van het L.E.I.

Afgezien van de tuinbouw zal het duidelijk zijn, dat door mechanisatie en rationalisatie de werkgelegenheid voor niet-zelfstandigen (arbeiders en meewerkende gezinsarbeidskrachten) sterker afneemt dan die voor zelfstandigen. Voor zelfstandigen neemt het emplot af door de factoren a en b; dit betekent voor heel Zeeland 11%; de werkgelegenheid voor landarbeiders en gezinsarbeidskrachten zal door de factoren a en c echter 24% dalen. Afgezien van de ontwikkeling van de fruitteelt en andere tuinbouwgewassen zullen de landbouwbedrijven in toenemende mate gezinsbedrijven worden.

Het is nuttig tenslotte nogmaals de nadruk te leggen op het globale karakter van de prognose; in feite worden hier slechts tendenties met hun orde van grootte aangegeven. Een meer definitieve prognose kan bovendien pas in de volgende paragraaf worden gegeven.

§ 3. S a m e n v a t t e n d e c o n f r o n t a t i e

In de inleiding van dit hoofdstuk is opgemerkt, dat er een nauwe samenhang bestaat tussen de ontwikkeling van de vraag naar agrarische arbeid en die van het arbeidsaanbod. Afzonderlijke ontwikkelingslijnen konden mede worden aangeduid, omdat wij hier deze beide grootheden met elkaar zullen vergelijken. Wij zullen bezien in hoeverre de ontwikkelingslijnen parallel lopen en indien dat niet het geval is, op welke wijze een aanpassing te verwachten is.

Bezien wij eerst de bedrijfshoofden. Op grond van de opvolgingssituatie is in § 1 de verwachting uitgesproken, dat hun aantal met 800 zou afnemen (tabel 15). In § 2 bleek, dat te verwachten is, dat het aantal bedrijven sterker zal teruglopen, namelijk met 1200 kleiner dan 5 ha en nog een aantal in de grootteklasse 5-10 ha. Bovendien zal door vermindering van de oppervlakte cultuurgrond het aantal bedrijven nog sterker dalen. De "werkgelegenheid" voor bedrijfshoofden neemt aanzienlijk meer af dan hun aantal. Hoe is hier een aanpassing te verwachten?

In de eerste plaats moet erop worden gewezen, dat op één bedrijf meerdere bedrijfshoofden aanwezig kunnen zijn. Het is te verwachten, dat in de toekomst het gezamenlijke bedrijfsbeheer zal toenemen, met name in die gebieden, waar een overschot van boerenzoons aanwezig is (zoals op Walcheren en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen, waar gezamenlijk bedrijfsbeheer nu al vrij veelvuldig voorkomt). In de tweede plaats zal de uitbreiding van de tuinbouw hier een belangrijke factor kunnen zijn. Dit wil dus zeggen, dat een aantal opvolgers tuinder wordt. Dit betekent, dat de vermindering van het aantal bedrijven minder snel zal gaan, dan in § 2 b op grond van de

trendextrapolatie is aangenomen. Het is te verwachten, dat een aantal zoons van de grote bedrijven door afsplitsing van grond of door overnemen van een klein bedrijf een bestaan in de tuinbouw zullen trachten te vinden. Vooral op Walcheren en in Cost-Zeeuws-Vlaanderen is dit te verwachten.

Voor enkele gebieden in Zeeland, met name Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland, is sprake van een omgekeerde discrepantie. Door het relatief geringe aantal opvolgers is in deze gebieden de geschatte aantalsvermindering zo sterk, dat deze niet wordt gecompenseerd door de te verwachten daling van het aantal bedrijven. In deze gebieden is te verwachten, dat het aantal bedrijven sneller zal dalen, dan in § 2 b is aangenomen. De ontwikkeling van de tuinbouw zal in deze gebieden vermoedelijk wat worden afgeremd; in ieder geval zal de tuinbouw in sterke mate de werkgelegenheid van landarbeiders vergroten. Het is niet geheel onmogelijk, dat in de toekomst iets meer zoons tuinder willen worden, zodat de afvloeiing minder snel gaat dan is aangenomen.

Uit deze beschouwingen blijkt wel het gecompliceerde karakter van de onderhavige schattingen. In tabel 23 is een poging gedaan tot een uiteindelijke prognose te komen betreffende de vermindering van het aantal bedrijfshoofden en

Tabel 23

GESCHATTE AFNEMING VAN BEDRIJVEN EN BEDRIJFSHOOFDEN IN 15 JAAR

Gebied	Afneming aantal		Verbeterde prog-		Toene- ming ge- zamenlijk bedrijfs- beheer
	bedrijfs- hoofden 1)	bedrijven < 5 ha, incl. afn.cult- grond ²⁾	nose van afne- ming van aantal bedr.- hoofden 3)	bedrij- ven 3)	
Tholen-Sint Philipsland	160	140	160	160	-
Schouwen-Duiveland	170	160	170	170	-
Noord-Beveland	70	55	70	70	-
Zuid-Beveland	280	310	280	280	-
Walcheren	50	290	100	180	80
West-Zeeuws-Vlaanderen	150	200	150	150	-
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	-100	300	-	200	200
Zeeland	780	1455	930	1210	280

1) Tabel 15.

2) Tabel 18.

3) Inclusief daling oppervlakte cultuurgrond.

het aantal bedrijven. In deze tabel is de toeneming van het gezamenlijke bedrijfsbeheer als een soort restpost opgenomen. De geschetste ontwikkeling veronderstelt, dat op Zuid-Beveland, Walcheren, West-Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Zeeuws-Vlaanderen een gedeelte van de uitbreiding van de werkgelegenheid, door toeneming van de tuinbouw, door bedrijfshoofden wordt "gebruikt" om kleine bedrijven te stichten of te handhaven. De geschatte toeneming van de werkgelegenheid door tuinbouwuitbreiding van 10% gaat hierdoor voor bijna 2% naar de bedrijfshoofden; op Walcheren en in Zeeuws-Vlaanderen is het aandeel van de bedrijfshoofden groter, doch elders nihil of bijna nihil, zodat daar gezinsarbeidskrachten of landarbeiders in deze vergroting van de arbeidsbehoefte moeten voorzien.

Uit de te verwachten vermindering van het aantal bedrijfs-
hoofden kan, uitgaande van de ontwikkeling van de werkgelegen-
heid, de wijziging in de behoefte aan niet-zelfstandigen, worden
afgeleid. In tabel 24 is deze behoefte wijziging geconfronteerd
met de verwachte daling van het aanbod van deze arbeidskrachten,
zoals weergegeven in § 1 van dit hoofdstuk. Voor geheel Zeeland

Tabel 24

TE VERWACHTEN WERKGELEGENHEID EN ARBEIDSVoorziening NIET-ZELFSTANDIGEN

Gebied	Geschatte afneming van		Afneming werkgele- genheid niet-zelf- standigen	Geschatte daling aan- bod niet- zelfstan- digen 3)
	gehele werk- gelegenheid 1)	aantal be- drijfs- hoofden 2)		
Tholen-Sint Philipsland	8	13	6	10-18
Schouwen-Duiveland	3	14	-5	8-16
Noord-Beveland	9	18	7	9-18
Zuid-Beveland	6	10	4	9-16
Walcheren	17	7	25	10-16
West-Zeeuws-Vlaanderen	9	9	10	7-14
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	11	-	19	11-18
Zeeland	9	9	9	9-16

1) Tabel 22.

2) Tabel 23.

3) § 1 a en b.

blijkt een redelijke overeenstemming te bestaan tussen beide ont-
wikkelingen, doch voor de onderscheiden gebieden loopt de con-
frontatie sterk uiteen. Alleen in West-Zeeuws-Vlaanderen is van
een goede overeenstemming in de verwachtingen ten aanzien van
vraag en aanbod sprake. Wij kunnen hier verwachten, dat werkge-
legenheid en arbeidsaanbod in vijftien jaar beide met ongeveer
10% zullen afnemen.

Op Tholen, Schouwen-Duiveland en Noord- en Zuid-Beveland neemt de berekende daling van de werkgelegenheid minder snel af dan het aanbod van niet-zelfstandige arbeidskrachten. Op verschillende manieren is hier aanpassing te verwachten. In de eerste plaats werken op Tholen en Schouwen-Duiveland een aantal arbeiders in herverkaveling en grondwerk (delingsdijk b.v.). Men kan aannemen, dat een groot deel van deze arbeiders potentiële landarbeiders zijn. Een aantal pendelaars op Tholen zal vermoedelijk naar de landbouw terug willen, als dat nodig zou zijn; verder is te verwachten, dat in de toekomst iets meer dan het berekende aantal jongeren de landbouw als beroep zal kiezen. In de tweede plaats is van de zijde van het aanbod aanpassing mogelijk door mechanisatie, rationalisatie en extensivering. Gezien echter het reeds hoge peil van mechanisatie juist op Schouwen-Duiveland, Noord-Beveland en Zuid-Beveland is hiervan niet zo veel te verwachten; men kan zelfs stellen, dat verdere mechanisatie dan in § 2 is voorzien bepaaldelijk bedrijfseconomische gevaren mee zou brengen. Extensivering is bovendien ongewenst, in zoverre het een op zichzelf gezonde ontwikkeling van de tuinbouw zou tegenhouden. Tenslotte kan er op worden gewezen, dat wellicht ook wijziging van de arbeidsvoorwaarden in de ruime zin een aanpassingsmogelijkheid kan bieden.

Wij kunnen stellen, dat er verschillende compensatiemogelijkheden, zowel van de zijde van de vraag als van het aanbod, aanwezig zijn. Pas op langere termijn kan op Schouwen-Duiveland en Zuid-Beveland een krappe arbeidsmarkt in de agrarische sector ontstaan. Er dient vooral voor gewaakt te worden, dat deze situatie een ongunstige invloed zou uitoefenen op de afvloeiing van boerenzoons. Het zal zaak zijn de agrarische arbeidsmarkt op Schouwen-Duiveland en Zuid-Beveland in de toekomst nauwlettend te volgen.

Een geheel andere situatie dan hierboven geschetst, vindt men op Walcheren en in Cost-Zeeuws-Vlaanderen. Volgens de prognose neemt hier, door de in § 2 genoemde factoren, de werkgelegenheid vrij snel af, terwijl juist de verwachting is uitgesproken, dat het aantal bedrijfshoofden relatief weinig zal dalen. Daardoor neemt de werkgelegenheid voor niet-zelfstandigen, vooral voor de landarbeiders, relatief sterk af, vermoedelijk sterker (op Walcheren zelfs aanzienlijk sterker) dan het arbeidsaanbod. Vooral op Walcheren is dan ook in de toekomst te vrezen voor werkloosheid van landarbeiders. Anderzijds is het echter mogelijk, dat mechanisatie en rationalisatie worden geremd en dat de ontwikkeling van de tuinbouw in deze gebieden wordt gestimuleerd. Indien werkloosheid onder de landarbeiders zou ontstaan, is uiteraard

afvloeiing en omscholing noodzakelijk. Hopenlijk zal de voorspelde ontwikkeling mede een stimulans betekenen voor de in Walcheren en Oost-Zeeuws-Vlaanderen gewenste afvloeiing van boerenzoons.

Indien wij nu het geheel nogmaals overzien, kunnen wij de verwachting uitspreken, dat de arbeidsbezetting voor niet-zelfstandigen in de onderscheidene gebieden als volgt zal dalen:

Tholen-Sint Philipsland	8 - 12%
Schouwen-Duiveland	-2 -+ 2%;
Noord-Beveland	8 - 10%;
Zuid-Beveland	6 - 10%;
Walcheren	16 - 24%;
West-Zeeuws-Vlaanderen	9 - 11%;
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	16 - 20%;
Zeeland	10 - 14%.

Tenslotte is over de arbeidsbezetting tabel 25 opgesteld. Hierin is zowel in aantallen als in procenten de geschatte vermindering van het aantal arbeidskrachten weergegeven. De prognose is, dat het aantal arbeidskrachten in vijftien jaar

Tabel 25

GESCHATTE AFNEMING VAN DE ARBEIDSBEZETTING IN 15 JAAR

Gebied	Geschatte afneming van							
	bedrijfs- hoofden		meewerkende zoons		landarbeiders		alle mannelijke arbeidskrachten	
	aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %
Tholen- Sint Philipsland	160	13	30	9	160	10	350	10
Schouwen-Duiveland	170	14	-	-	-	-	170	7
Noord-Beveland	70	18	-	-	90	10	160	12
Zuid-Beveland	280	10	70	9	200	8	550	9
Walcheren	100	7	100	17	240	22	440	14
West-Zeeuws-Vlaanderen	150	9	-	-	240	13	390	9
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	-	-	150	16	400	18	550	11
Zeeland	930	9	350	11	1330	10	2610	10

met 10% zal dalen. Doordat de voorspelling op vele punten onzeker is en wellicht in sterke mate tijdelijke arbeidskrachten zullen afvloeien, kan de prognose veiligheidshalve op 9-12% worden gesteld. Dit betekent, dat per jaar 170-220 arbeidskrachten in de Zeeuwse landbouw minder zullen werken; als "vuistgetal" kan worden aangehouden, dat de mannelijke arbeidsbezetting per jaar met 200 zal dalen.

Uiteraard is het aantal arbeidskrachten uit agrarisch milieu, dat niet-agrarische werkgelegenheid zoekt, nog veel groter, daar in de agrarische sector een (zij het in Zeeland relatief gering) geboortenoerschot bestaat.

Te verwachten is, dat vooral veel jongeren uit de landbouw zullen verdwijnen. De afvloeiing op latere leeftijd is van vrij geringe omvang voor bceren kan zij zelfs verwaarloosd worden. Velen zullen echter onmiddellijk of enkele jaren na het verlaten van de school, dus in de leeftijd van 15 tot 25 jaar, niet-agrarische werkgelegenheid zoeken. Het is voor de landbouw van het grootste belang, dat deze werkgelegenheid kan worden gevonden.

Tenslotte nog een enkel woord over de vrouwelijke arbeidskrachten. De ontwikkeling hiervan zal weinig spectaculair zijn. Vermoedelijk zal de vrouwenarbeid op Walcheren wat afnemen en op Schouwen-Duiveland en Zuid-Beveland op langere termijn iets toenemen, dit in verband met de ontwikkeling van werkgelegenheid en arbeidsvoorziening voor mannelijke arbeidskrachten. Overigens zal het aantal vrouwelijke arbeidskrachten vrij constant blijven of enigszins dalen, parallel met de gehele werkgelegenheid.

HOOFDSTUK III

AGRARISCH ONDERWIJS; AFVLOEIING EN BEROEPSKEUZE

Het lijkt niet noodzakelijk in dit rapport op de betekenis van het agrarische onderwijs, waaronder hier wordt verstaan zowel het land- en tuinbouwonderwijs op dagscholen en in cursusvorm als het landbouwhuishoudonderwijs, nader in te gaan. Evenmin zal hier de aard van dit onderwijs worden beschreven. Het is de bedoeling, dat in dit hoofdstuk kwantitatief de betekenis wordt geschetst, die dit onderwijs in de provincie Zeeland heeft. Daartoe zal eerst worden ingegaan op het door boeren en tuinders, boerenzoons, landarbeiders, boerendochters en boerinnen gevolgde agrarische onderwijs. Hierbij wordt gebruik gemaakt van bestaand statistisch materiaal van het C.B.S. en van diverse L.E.I.-onderzoeken. Vervolgens wordt de huidige situatie van het onderwijs besproken met betrekking onder meer tot geografische spreiding en aantal leerlingen. Tenslotte zullen enige opmerkingen worden gemaakt over de capaciteit van en de behoefte aan agrarisch onderwijs en over de te verwachten toekomstige ontwikkeling. In de laatste paragraaf wordt in het kort op afvloeiing en beroepskeuze ingegaan.

§ 1. Het gevolgde agrarische onderwijs a. De bedrijfshoofden

In tabel 26 is de situatie met betrekking tot het door agrarische bedrijfshoofden gevolgde onderwijs in 1955 weergegeven.

Tabel 26

ONDERWIJS VAN LANDBOUWERS EN TUINDERS NAAR GEBIEDEN

Gebieden	Bedrijfshoofden		% bedrijfs-		% gevolgd onderwijs	
	aantal	met onderwijs	hoofden met onderwijs	cur- sus 1)	l.l.s., l.tb.s.	m.l.s. enz.
Tholen- Sint Philipsland	1117	316	26,8	69	15,5	15,5
Schouwen-Duiveland	1144	460	40,2	68	14	18
Noord-Beveland	328	177	54,0	56	11,5	32,5
Zuid-Beveland	2422	1076	44,1	76	9	15
Walcheren	1598	743	46,5	89,5	8	2,5
West-Zeeuws-Vlaanderen	1566	523	33,4	47	32	21
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	1921	705	36,7	52,5	26,5	21
Zeeland	10156	4000	39,3	68,5	16	15,5

- 1) Hieronder zijn zowel de algemene als de speciale landbouwcursussen begrepen. Bij de speciale cursussen zijn echter vermoedelijk niet de melkcursussen opgegeven, terwijl een groot percentage van het totaal uit algemene cursussen zal bestaan. Vergelijk hierover A.W.van den Ban: "Boer en landbouwonderwijs", 1957, blz.8.

Bron: C.B.S. 1955

De cijfers voor de gehele provincie zowel als de regionale verschillen in deze tabel spreken voor zichzelf. Er zijn opmerkelijke regionale verschillen te constateren, zowel in al het gevolgde onderwijs als in de diverse soorten.

Op zichzelf zeggen de verschillen tussen de landbouwgebieden echter nog niet veel. Pas in combinatie met andere indelingen van de grondgebruikers is de regionale indeling interessant. De regionale verschillen worden dan ook enigszins verklaarbaar.

In tabel 27 is de onderwijssituatie in verband gebracht met leeftijd en bedrijfsgrootte. Uit de cijfers blijkt duidelijk, dat er een verband bestaat tussen leeftijd en bedrijfsgrootte ¹⁾ enerzijds en het gevolgde onderwijs anderzijds. Bovendien blijkt

Tabel 27

ONDERWIJS VAN LANDBOUWERS EN TUINDERS NAAR GROOTTEKLASSE

Grootte- klasse in ha	Bedrijfshoofden < 35 jaar					Bedrijfshoofden ≥ 35 jaar				
	aantal	% met		% gevolgd onderwijs		aantal	% met		% gevolgd onderwijs	
		agrar. onderw.	cursus	l.l.s. l.tb.s.	m.l.s. enz.		agrar. onderw.	cursus	l.l.s. l.tb.s.	m.l.s. enz.
<5	374	66,6	64	21	15	3.748	26,4	87	8	5
5-10	203	58,6	53	32	15	1.782	29,5	84	10	6
10-20	214	70,1	44	34	22	1.667	38,0	80	11	9
20-50	223	87,4	19	36	45	1.615	56,1	59	20	21
≥50	21	95,2	20	10	70	309	68,7	27	20	53
Totaal	1035	70,8	46	29	25	9.131	35,8	73	13	14

Bron: C.B.S. 1955.

duidelijk, dat naarmate de bedrijfsgrootte toeneemt, de betekenis van het dagonderwijs tegenover het cursusonderwijs eveneens stijgt.

Naast de leeftijd heeft ook het bedrijfstype invloed op het gevolgde onderwijs. Tuinders blijken meer onderwijs te hebben gevolgd dan landbouwers-veehouders, zoals uit tabel 27 volgt.

Tabel 28

ONDERWIJS VAN LANDBOUWERS EN TUINDERS NAAR HOOFDBEROEP

Hoofdberoep	Bedrijfshoofden % met		% gevolgd onderwijs		
	aantal	agrarisch onderwijs	cursus	l.l.s.- l.tb.s.	m.l.s. enz.
Landb./veesh.	9061	37,1	67	17	16
Tuinder	1095	58,6	77	12	11

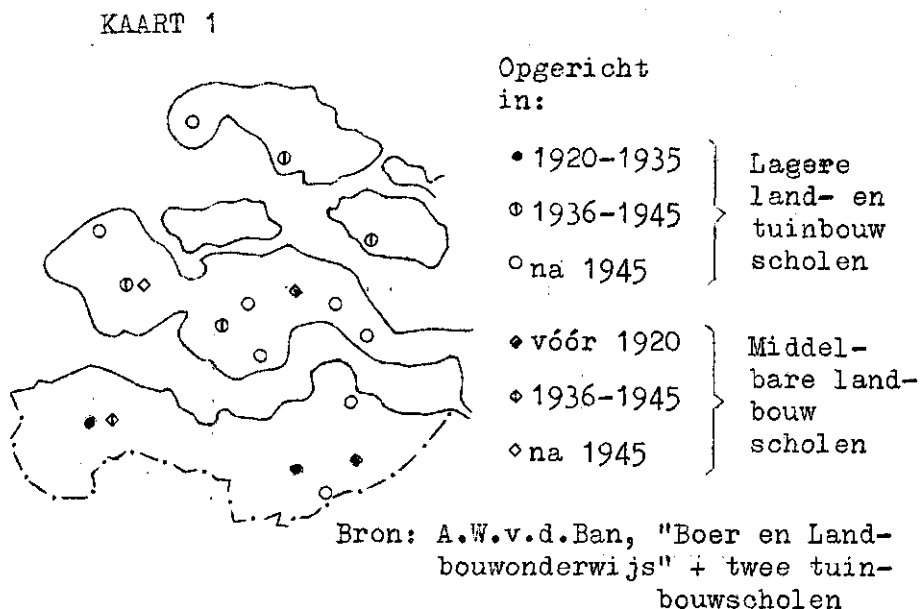
Bron: C.B.S. 1955

1) Hierbij moet wel worden opgemerkt, dat vooral beneden de 5 ha het hoofdberoep niet nauwkeurig geregistreerd is.

Hiertegenover staat, dat de tuinbouwers relatief meer cursusonderwijs hebben gevolgd; de teeltvergunningen zullen hieraan niet vreemd zijn. Bovendien moet worden bedacht, dat de splitsing in landbouwers en tuinders in Zeeland enigszins arbitrair is.

Van de regionale verschillen in het gevolgde agrarische onderwijs, kan uit de in de tabellen 27 en 28 reeds veel worden verklaard¹⁾. Naast meer specifieke regionale invloeden, in de structuur van de betrokken samenleving gelegen, dient voor verschillen in de onderwijssituatie ook de aanwezigheid van scholen te worden genoemd. Over de cursussen stonden geen gegevens ter beschikking, doch over de scholen bestaan wel informaties.

Uit nevenstaand kaartje blijkt, dat in alle landbouwgebieden behalve in Noord-Beveland meer dan één lagere land- of tuinbouwschool bestaat. Alleen in Zeeuws-Vlaanderen zijn twee scholen met een oprichtingsdatum vóór 1936. Middelbare landbouwscholen treft men niet aan in noordelijk Zeeland; alleen in Goes en Hulst staan scholen van voor 1920.

Vergelijkt men de kaart met tabel 26, dan vallen enkele verbanden op. Het relatief belangrijke dagonderwijs in Zeeuws-Vlaanderen (dat vooral in de oudere leeftijdsklasse is te vinden), de betekenis van het middelbare landbouwonderwijs tegenover het lagere daar, alsmede de geringe omvang van het dagonderwijs op Walcheren zullen gedeeltelijk aan de aan- of afwezigheid van onderwijsinstellingen toegeschreven kunnen worden. Het is echter moeilijk uit te maken, welke betekenis aan deze factor toekomt. Wel kan men de betekenis van de bedrijfsgroottestructuur van een landbouwgebied voor de onderwijssituatie ongeveer achterhalen, door de onderwijspercentages der diverse grootteklassen voor geheel Zeeland met de aantallen bedrijven in de grootteklassen in het betrokken gebied te vermenigvuldigen. Ook de invloed van leeftijdsopbouw wordt zodoende uitgeschakeld. Voor de beide uitersten Noord-Beveland (54,0% onderwijs, waarvan 56% in cursusvorm) en Tholen (26,8% onderwijs, waarvan 69% in cursusvorm) worden de percentages dan respectievelijk 44,2 (met 61% in cursusvorm) en 35,5 (met 72% in cursusvorm). Uit

1) Vgl. A.W. van den Ban: "Boer en landbouwonderwijs", Bulletin No. 6 van de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen, 1957.

leeftijdsopbouw (die echter volgens de twee-klassenindeling weinig verrijkt is) en bedrijfsgroottestructuur kan slechts een vrij gering gedeelte van de regionale verschillen verklaard worden ¹⁾. Ongetwijfeld spelen, naast de aanwezigheid van scholen, nog niet-genoemde factoren een rol ²⁾, zoals intelligentie, activiteit van de standsorganisaties, kerkelijke verhoudingen en sociaal-culturele factoren. Het is interessant de resultaten van de C.B.S.-onderwijstelling in Zeeland te vergelijken met die van de overige provincies. Uit deze vergelijking blijkt (zie tabel 29), dat in Zeeland relatief weinig agrarisch onderwijs is gevolgd. Slechts Noord- en Zuidholland geven een lager percentage te zien ³⁾. Wel is de kwaliteit van

Tabel 29

ONDERWIJS VAN LANDBOUWERS NAAR PROVINCIES

Provincie	% bedrijfs- hoofden 1) met agrarisch onderwijs	% gevolgd onderwijs		
		cursus	l.l.s.-l.tb.s.	m.l.s. enz.
Groningen	48	49	18	33
Friesland	41	69	21	10
Drente	37	61	23	16
Overijssel	39	75	12	13
Gelderland	36	80	13	8
Utrecht	42	81	15	5
Noordholland	34	62	20	18
Zuidholland	32	76	16	8
Zeeland	37	67	17	16
Noordbrabant	52	77	18	6
Limburg	49	79	17	4
Zeekleigebieden	43	57	18	25
Nederland	41	72	17	11

1) Met als hoofdberoep landbouwer-vechouder.

Bron: C.B.S.1955

1) Daarbij moet worden bedacht, dat de situatie in de beide gebieden Noord-Beveland en Tholen het resultaat in de gehele provincie merkbaar zal hebben beïnvloed.

2) Vgl. hiervoor Van den Ban: "Boer en landbouwonderwijs".

3) Dit geldt voor alle grootteklassen, zodat het geringe onderwijspercentage op de kleine bedrijven geen invloed heeft.

het gevolgde onderwijs door het relatief hoge percentage voor de middelbare landbouwscholen vrij gunstig. Tegenover de zeeleigebieden in hun geheel is de onderwijssituatie in Zeeland echter vrij ongunstig, zowel kwantitatief als kwalitatief.

Behalve de relatief ongunstige leeftijdsopbouw van de Zeeuwse boeren zal de oorzaak van de achterstand vermoedelijk vooral moeten worden gezocht in de geografische omstandigheden in de provincie Zeeland. Vooral vroeger was niet overal een geschikte onderwijsinstelling te vinden. Hoewel voor 1930 het aantal landbouwcursussen zeer hoog was, is dat na die tijd niet meer het geval ¹⁾. Ook andere factoren zullen echter voor het relatief geringe onderwijspercentage belangrijk zijn.

Mede met het oog op de volgende paragrafen, waarbij hoofdzakelijk op L.E.I.-cijfers moet worden gesteund, is het interessant tenslotte de C.B.S.-gegevens te vergelijken met die van een tweetal onderzoekingen van het L.E.I. ²⁾ Helaas laten deze laatste gegevens geen geografische differentiatie toe. Het onderzoek naar de beroepskeuze van boerenzoons levert slechts landelijk representatieve gegevens op; zij mogen wel voor de provincie betrouwbaar worden geacht, maar zeker niet voor kleinere gebieden. Het onderzoek in de Zak van Zuid-Beveland had slechts betrekking op zes gemeenten in dit gebied.

Volgens het L.E.I.-onderzoek had in 1957 45,8% van de bedrijfshoofden agrarisch onderwijs gevolgd (waarvan 75% in cursusvorm) ³⁾. Vergelijken met de 39,3% (met 68% in cursusvorm) in 1955 betekent dit een vooruitgang, echter niet in de kwaliteit van het onderwijs. Vermoedelijk is dit laatste gegeven niet vergelijkbaar, mede daar het L.E.I. meer cursussen zal hebben meegeteld dan het C.B.S. De vooruitgang van 39% naar 46% is overigens te verklaren uit de in twee jaar plaats gehad hebbende bedrijfsopvolgingen ($\pm 7\%$ van de bedrijven), waardoor jongeren (met $\pm 80\%$ onderwijs) de plaats van ouderen (met $\pm 0\%$ onderwijs) hebben ingenomen. Omdat de C.B.S.-tellingen alle cursussen omvatten, is het interessant te vermelden, dat uit de L.E.I.-enquête bleek, dat 17% van het cursusonderwijs uit bijzondere cursussen bestond en dus 83% uit algemene. Hieruit blijkt, evenals uit tabel 30, voor het onderwijs van de zoons, dat de "cursus" in hoofdzaak de algemene cursussen betreft.

In de Zak van Zuid-Beveland werd zelfs een vooruitgang geconstateerd van 37% in 1955 tot 52% ⁴⁾ in 1958, waarbij echter moet worden opgemerkt, dat het laatste cijfer niet geheel betrouwbaar is. Naast

-
- 1) Vgl. A.W. van den Ban: "Boer en landbouwonderwijs" blz. 27.
 - 2) L.E.I.-rapporten: "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw" en "Zak van Zuid-Beveland".
 - 3) 2% van de bedrijfshoofden had voortgezet niet-agrarisch onderwijs gevolgd.
 - 4) Het betreft hier alle bedrijfshoofden, dus niet alleen degenen met als hoofdberoep landbouwer en/of tuinder. Voor hen was het percentage zelfs 60.

de opvolging is hier mede een oorzaak het in enkele gevallen enquêteren van het jonge "feitelijke" bedrijfshoofd in plaats van het oude, juridische, bedrijfshoofd. Bovendien speelden de cursussen van de Streekverbetering in dit gebied een rol.

Wij kunnen uit de gegeven cijfers zeker concluderen, dat de onderwijssituatie onder de ouderen slecht is, doch onder de jongeren veel beter; de positie van de Zeeuwse landbouw in zijn geheel gaat in dit opzicht duidelijk vooruit en zij zal nog blijven vooruitgaan.

b. De boerenzoons

Gebleken is, dat de jongere bedrijfshoofden over het algemeen aanzienlijk meer agrarisch onderwijs hebben gevolgd dan de oudere. In deze lijn voortgaande, moeten de boerenzoons weer meer onderwijs hebben ontvangen dan de jongere bedrijfshoofden. Dit is inderdaad het geval. Helaas beschikken wij om de onderwijssituatie van de boerenzoons na te gaan niet over voldoende betrouwbare C.B.S.-gegevens. In 1955 heeft het C.B.S. alleen het onderwijs van de zoons van 25 jaar en ouder nagegaan en de uitkomsten van deze telling zijn enigszins twijfelachtig (volgens de telling zouden in Zeeland 80% van deze zoons agrarisch onderwijs hebben gevolgd, variërend per landbouwgebied van 62% in West-Zeeuws-Vlaanderen tot 96%(!) in Noord-Beveland).

Voor de onderwijssituatie van de boerenzoons zullen wij ons daarom moeten behelpen met de resultaten van een L.E.I.-onderzoek van 1957, dat echter niet geheel representatief is te achten voor geheel Zeeland¹⁾. Tabel 30 geeft een indruk van de resultaten van dit onderzoek. Bovendien zijn de resultaten van het onderzoek

Tabel 30

ONDERWIJS VAN ZOONS ≥ 15 JAAR, WERKEND IN LAND- OF TUINBOUW

Gemeente	Aantal zoons (geën- quêteerd)	Zoons met agrarisch onderwijs		% gevolgd onderwijs		
		aantal	in %	m.l.s.enz.	l.l.s., l.tb.s.	cursus.)
IJzendijke	62	46	74	46	39	15(-)
Zaamslag	81	60	74	32	53	15(-)
Heinkenszand	70	45	64	16	29	55(16)
Krabbendijke	48	41	85	29	17	54(10)
Nieuwerkerk	49	40	82	10	60	30(5)
Totaal	310	232	75	27	41	32(6)
Zak van Zuid-Beveland	59	44	75	25	48	27(5)

.) Tussen haakjes is vermeld het percentage speciale cursussen.

Bron: L.E.I. 1957, 1958.

- 1) Het onderzoek had plaats in de gemeenten Nieuwerkerk, Krabbendijke, Heinkenszand, IJzendijke en Zaamslag. De eilanden Tholen, Noord-Beveland en Walcheren vielen er dus geheel buiten, doch dit heeft vermoedelijk op het totale cijfer slechts een geringe invloed.

in zes gemeenten in de Zak van Zuid-Beveland (het streekverbeteringsgebied) in de tabel opgenomen. Uit de tabel blijkt, dat driekwart van de in de landbouw werkende boerenzoons agrarisch onderwijs heeft gevolgd; de geografische verschillen zijn in dit opzicht vermoedelijk gering. Grotere verschillen vertoont de kwaliteit van het onderwijs. In Zeeuws-Vlaanderen vooral is het cursusonderwijs van relatief geringe betekenis. Uit tabel 26 blijkt, dat dit ook voor de bedrijfshoofden het geval is. In Zuid-Beveland is het cursusonderwijs van grotere betekenis (tuinbouw!). Typische regionale bijzonderheden als het ontbreken van een middelbare landbouwschool in Schouwen-Duiveland blijken eveneens.

Met behulp van tabel 27 kunnen wij duidelijk een opklimmende belangstelling voor het agrarisch onderwijs constateren. Dit blijkt nog eens in tabel 31, waarin de boerenzoons verdeeld zijn in twee leeftijdsgroepen. Duidelijk blijkt de kwantitatieve en kwalitatieve vooruitgang.

Tabel 31

Categorie	ONDERWIJS NAAR LEEFTIJD				
	Aantal (zoons: ge- enquêteerd)	% met agra- risch onder- wijs	% gevolgd onderwijs m.l.s.enz	l.l.s., l.tb.s.	cursus
Bedrijfshoofden					
≥ 35 jaar	9.131	35,8	14	13	73
Zoons ≥ 30 jaar	109	68,9	24	29	47
Bedrijfshoofden					
< 35 jaar	1.035	70,8	25	29	46
Zoons < 30 jaar	201	78,2	29	46	25

Bron: C.B.S. 1955, L.E.I. 1957

Evenals dat bij de bedrijfshoofden zelf het geval is, valt er bij de zoons een toeneming van het onderwijspercentage waar te nemen naarmate de bedrijfsgrootte stijgt. Vooral de kwaliteit van het onderwijs van de zoons van grote boeren ligt hoger dan bij die van kleinere. Zo heeft van de zoons van bedrijfshoofden met een bedrijf van 10 ha of groter 79% agrarisch onderwijs gevolgd, waarvan 77% dagonderwijs; beneden de 10 ha zijn deze percentages 68 en 47. Opnieuw blijkt, dat tuinderszoons veel onderwijs hebben gehad (88%), maar in hoofdzaak (60%) betreft dit cursussen.

Bij de interpretatie van de cijfers over de zoons moet wel worden bedacht, dat niet alle in de landbouw werkende zoons zelfstandig zijn of worden. 17% van deze zoons is landarbeider (het is natuurlijk niet zeker, dat zij dit ook zullen blijven), 14% is reeds zelfstandig en 69% werkt mee op het ouderlijke (een enkele maal op het schoonouderlijke) bedrijf. De onderwijspercentages van

de meewerkende zoons zijn (afgezien van hun leeftijd) iets hoger dan in het voorgaande is aangegeven.

Zoals is gebleken, steekt het door de bedrijfshoofden gevolgde onderwijs ongunstig af bij het Nederlandse gemiddelde. Voor de zoons is dat vermoedelijk niet het geval.

Het is, nu de gegevens ons daartoe in staat stellen, zeker interessant, de onderwijspositie van de niet in de landbouw werkende zoons te vergelijken met die van de agrarische zoons¹⁾. Eerst moet nog worden vermeld, dat 3% van deze laatste categorie niet-agrarisch voortgezet onderwijs heeft gevolgd. Het totale percentage zoons, dat na de lagere school onderwijs heeft gevolgd blijkt nu van de in de landbouw werkenden vrijwel gelijk te zijn aan dat van de "afgevloden" (namelijk 78% tegenover 76%). Zelfs is het voor de in de landbouw werkende zoons iets gunstiger. In tabel 32 is getracht een vergelijking tussen de beide categorieën zoons te maken, waarbij A is de categorie in de landbouw werkende zoons en B de niet-agrarische groep²⁾. Uit de tabel, die

Tabel 32

ONDERWIJS VAN IN EN BUITEN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS

Categorie	Geënquêteerde zoons			Zoons met agrarisch onderwijs van cat. A en met niet-agrarisch onderwijs van cat.B.			
	aantal	met onderwijs		in % van a	% gevolgd onderwijs		
		aantal (a)	in %		m.l.s.enz.	l.l.s., l.tb.s.	cursus
A	310	241	77,7	96	29	46	25
B	113	85	75,8	75	33	39	28

Bron: L.D.I. 1957.

een volledige vergelijking geeft, blijkt een grote mate van overeenstemming tussen de beide categorieën. Slechts het relatief grote aantal niet-agrariërs met een agrarische opleiding (vooral secundair afgevloden) doet een verschil ontstaan.

Ook in het gevolgde onderwijs van de zoons met niet-agrarische beroepen zijn de regionale verschillen waarschijnlijk vrij gering. Wel blijken opnieuw een aantal regionale, soms plaatselijke bijzonderheden uit de cijfers. Zo blijkt in Nieuwerkerk door deze categorie zoons vrij veel agrarisch onderwijs te zijn gevolgd, evenals in Zaamslag. In laatstgenoemde plaats ontbreekt het technische onderwijs vrijwel, ondanks de nabijheid van industrie (of juist daardoor?), waartegenover staat een groot aantal h.b.s.-ers.

1) Zie voor afvloeiing en dergelijke hoofdstuk II en § 4 van hoofdstuk III.

2) De "volledig" schoolgaande zoons en zij, die in een aan de landbouw verwant beroep werken, zijn niet meegerkend.

In Heinkenszand blijken lagere technische school en u.l.o. veel voor te komen (kleine bedrijven).

Voegt men bij de genoemde categorieën zoons nog degenen met een landbouw-verwant beroep (11) en degenen, die nog volledig dagonderwijs volgen (28), dan kan nog het volgende staatje worden gegeven, waarin het gevolgde onderwijs der zoons naar niveau wordt onderscheiden.

Aantal zoons 462 met:

geen onderwijs	99 = 21 %	}	agraris	263 = 57%
cursusonderwijs	112 = 24 "		niet-	
lager voortgezet			agraris	92 = 20"
onderwijs	152 = 33 "			
midd. onderwijs	91 = 20 "			
hoger "	8 = 2 "			

Meer dan de helft van alle zoons heeft in één of andere vorm agraris onderwijs gehad en ruim 20% in het geheel geen onderwijs na de lagere school. Te meer omdat dit laatste percentage terugloopt naarmate de leeftijdsklasse lager is, kan van een bevredigende toestand worden gesproken. Alleen de belangrijke positie van het cursusonderwijs is nog een zwak punt. Voor 27% van de in de landbouw werkende zoons was de algemene landbouwcursus het maximale onderwijsniveau, voor 6% de speciale cursus (daarnaast had nog 15% een speciale cursus gevolgd na een algemene opleiding, hetgeen uiteraard juist gunstig is te noemen). Qua theoretische scholing slaan de toekomstige Zeeuwse boeren geen slecht figuur.

c. De landarbeiders

Om de onderwijssituatie van de land- en tuinbouwarbeiders na te gaan, dienen wij opnieuw gebruik te maken van de resultaten van een L.E.I.-onderzoek. Helaas is dit onderzoek van 1952¹⁾, zodat de gegevens enigszins verouderd zijn. Hoewel dit onderzoek betrekking had op dertien gemeenten in Zeeland, zijn de resultaten opnieuw niet geheel representatief te achten, met name doordat Noord-Beveland en Walcheren ontbreken.

Uit het onderzoek is gebleken, dat de theoretische geschooldheid van de landarbeiders veel te wensen overlaat; slechts 13% van de landarbeiders had agraris onderwijs gevolgd, waarvan slechts een gering gedeelte dagonderwijs. Tabel 33, waarin voor zover mogelijk een regionale indeling is gemaakt, laat dit zien. Deze verschillen zijn echter niet geheel betrouwbaar. Er is duidelijk een geringe geschooldheid in Zeeuws-Vlaanderen en een relatief grote mate van scholing in Zuid-Beveland.

1) "De landarbeiders in Nederland", deel I, 1954.

Tabel 33

ONDERWIJS VAN LANDARBEIDERS NAAR GEBIED

Gebieden	Geënquêteerde land- arbeiders			Landarbeiders met			
	aantal (a)	met onderwijs		landbouwon- derwijs		overig onder- wijs	
		aantal	in %	aantal	in % van a	aantal	in % van a
Tholen-Sint Philipsland	346	59	18	33	10	26	8
Schouwen-Duiveland	527	119	21	78	15	31	6
Noord-Beveland	-	-	-	-	-	-	-
Zuid-Beveland	664	171	26	134	20	37	6
Walcheren	-	-	-	-	-	-	-
West-Zeeuws-Vlaanderen	407	42	11	31	8	11	3
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	673	75	13	54	8	31	5
Zeeland	2617	468	18,9	332	12,7	136	5,2

Bron: L.E.I. 1952

Er bestaat enig verschil in de theoretische scholing tussen vaste en losse landarbeiders ¹⁾, evenals tussen de leeftijds-
klassen, doch de verschillen zijn gering. Vooral de scholing van
de jeugdige landarbeiders valt erg tegen, al moet daarbij worden
bedacht, dat velen nog zullen afvloeien en dat zij nog cursussen
kunnen (gaan) volgen.

Tabel 34

ONDERWIJS VAN LANDARBEIDERS NAAR LEEFTIJD EN DIENSTVERBAND

Categorie	Aantal (geënquêteerde) landarb.	% met onder- wijs	% gevolgd onderwijs					
			landbouwon- derwijs			overig onderwijs		
			totaal	school	alleen cursus	totaal	lag. techn.	overig
< 20 jr.	233	19	60	27	33	40	9	31
20-35 jr.	806	29	72	16	56	28	1	27
35-50 jr.	815	17	77	7	70	23	0	23
≥ 50 jr.	763	6	58	4	54	42	0	42
Totaal	2617	18	71	13	58	29	2	27
Vaste land- arbeiders	1680	19	77	.	.	23	.	.
Losse land- arbeiders	937	17	58	.	.	42	.	.

Bron: L.E.I. 1952

1) C.A.O., vaste uitwonende arbeiders en inwonende knechts.

Over het geheel genomen is de onderwijssituatie van de landarbeiders in Zeeland hoogst onbevredigend. Dit zal zeker samenhangen met het aanzien van het beroep en de animo hiervoor onder de jongeren. Vermoedelijk heerst vrij sterk de opvatting, dat een opleiding voor het landarbeidersberoep niet noozakelijk is. Het is niet onmogelijk, dat de bestaande opleidingsmogelijkheden niet de juiste worden geacht voor de landarbeiders, maar mag men hieruit het geringe onderwijspercentage verklaren? In tegenstelling tot de boerenzoons die, globaal genomen, overtuigd blijken te zijn van de betekenis van theoretische scholing (wellicht speelt de dreiging van vestigingseisen hier een rol), is dit idee onder de jongere landarbeiders niet wijd verbreid. Slechts bij hen, die zelf een stukje grond van redelijke omvang bezitten is dit wel het geval, vermoedelijk vooral in verband met de tuinbouwteeltvergunningen. Het is zeker niet toevallig, dat op Zuid-Beveland relatief veel onderwijs wordt gevolgd, met name cursusonderwijs. In de eigen grond met tuinbouwteelten zal de voornaamste oorzaak liggen voor de relatief zeer gunstige onderwijssituatie onder de landarbeiders in het streekverbeteringsgebied Zak van Zuid-Beveland in 1958 ¹⁾. In de zes gemeenten, waarop dit onderzoek betrekking had, bleek ruim 50% van de landarbeiders agrarisch of ander onderwijs na de lagere school te hebben gevolgd. Het onderwijs bestond voor meer dan 85% uit agrarische cursussen, waarvan meer dan 75% een algemene tuinbouw-cursus was. Geconstateerd kon worden, dat vooral degenen, die een eigen stukje grond bewerken (hetgeen in dit gebied veel voorkomt) onderwijs hadden genoten.

Ook het verschil in peilingsjaar tussen de genoemde cijfers en die in de Zak van Zuid-Beveland kan van betekenis zijn bij de toeneming. Hieruit zou kunnen blijken, dat de belangstelling voor onderwijs iets toeneemt, zoals gezegd mede in verband met de toeneming van de (eigen) tuinbouwteelten (fruit bijvoorbeeld). Maar het is niet geoorloofd hieruit conclusies te trekken voor geheel Zeeland. De geringe scholing van de landarbeiders, die in Zeeland ongunstig afsteekt bij de cijfers voor geheel Nederland ²⁾, verdient alle aandacht.

d. De echtgenoten en dochters van land- en tuinbouwers

Hoewel met de landbouw niet op directe wijze verband houdend zal aan de onderwijspositie van echtgenoten en dochters van agrarische bedrijfshoofden enige aandacht worden geschonken.

1) Volgens een onderzoek van het L.N.I.

2) "De landarbeiders in Nederland" deel I en II. Zo bleek in de zand- en rivierkleigebieden 28% van de landarbeiders (38% van de vaste) agrarisch onderwijs te hebben gevolgd en nog 3% niet-agrarisch onderwijs!

Over het algemeen is in Nederland door boerinnen weinig onderwijs gevolgd. Dit is ook in Zeeland het geval. Slechts 22% van de echtgenoten heeft na de lagere school enig onderwijs ontvangen, overwegend in de vorm van cursussen op huishoudelijk en aanverwant gebied. Dit blijkt uit het eerder genoemde onderzoek naar de beroepskeuze van boerenzoons, waarbij bovendien naar de schoolopleiding van de moeders en zusters is gevraagd. Het onderzoek in het streekverbeteringsgebied Zak van Zuid-Beveland, waarbij niet alleen echtgenoten van bedrijfshoofden met hoofdberoep land- of tuinbouwer, doch ook andere agrariërs werden geënquêteerd, liet zien, dat 29% van de echtgenoten onderwijs had gevolgd, waarvan eveneens de helft cursusonderwijs.

Evenals dat bij de mannen het geval bleek te zijn, geldt voor de vrouwen een positief verband tussen bedrijfsgrootte en onderwijssituatie en een negatieve correlatie met de leeftijd. (De bedrijfsgrootte in tabel 35 is die van het bedrijf der echtgenoten.) Van de echtgenoten jonger dan 45 jaar heeft al meer

Tabel 35

ONDERWIJS VAN BOERINNEN

Categorie	Geënquêteerde boerinnen			% gevolgd onderwijs		
	aantal	aantal	in %	huishoud-school	huishoud-cursus	overig onderwijs
< 10 ha	93	12	12,9	25	50	25
≥ 10 ha	119	34	29,3	35	53	12
< 45 jaar	38	21	55,3	19	48	33
≥ 45 jaar	174	25	14,4	44	56	-
Totaal	212	46	21,7	33	52	15

Bron: L.E.I. 1957

dan de helft (en dan voor 2/3 huishoudelijk) onderwijs gevolgd. Bij hen komt ook niet-huishoudelijk onderwijs voor, in tegenstelling tot de ouden. Bij de beoordeling van het geringe percentage niet-huishoudelijk onderwijs dient wel te worden bedacht, dat bij de boeren heel weinig algemeen vormend onderwijs bleek voor te komen; het "vakonderwijs voor huisvrouwen" is nog minder sterk overheersend dan bij de mannen het geval is.

De verschillen tussen de leeftijdsgroepen vinden hun bevestiging in de onderwijssituatie van de dochters van de bedrijfshoofden met als hoofdberoep landbouwer of tuinder. Bij het genoemde onderzoek bleek, dat van hen 70% onderwijs na de lagere school had gevolgd; in de Zak van Zuid-Beveland was dit percentage (een jaar later) zelfs 86, waarbij moet worden bedacht, dat de leeftijden hier wat lager waren ¹⁾. De voortdurende toename van het voortgezette onderwijs komt ook ten aanzien van

1) Beide onderzoekingen bestonden zoals gezegd, uit steekproeven.

de dochters duidelijk tot uitdrukking in de cijfers. Het verschil tussen de huidige en de vorige generatie komt in tabel 36 (en in vergelijking met tabel 35) heel duidelijk naar voren, evenals de verschuiving in de aard van het onderwijs. Deze verschuiving

Tabel 36

ONDERWIJS VAN BOERENDOCHTERS NAAR LEEFTIJD

Leeftijds- klasse	Geënquêteerde dochters			% gevolgd onderwijs		
	aantal	met onderwijs aantal	in %	huishoud- school	huishoud- cursus	overig onderwijs
15-25 jaar	153	135	88,2	51	18	31
25-35 jaar	163	122	74,9	35	43	22
≥ 35 jaar	93	35	37,6	31	60	9
Totaal	409	292	71,4	42	33	25

Bron: L.E.I. 1957

is veel minder groot dan de toeneming van het onderwijs als zodanig. Nog steeds is het landbouwhuishoudonderwijs verreweg de belangrijkste opleiding (in de Zak van Zuid-Beveland nam dit zelfs 87% van het onderwijs aan boerendochters voor zijn rekening), waarbij het verheugend is te constateren, dat de volledige dagschool voor de jongere generatie belangrijker wordt dan de cursussen. Een vollediger beeld van de aard van het onderwijs geeft tabel 37, waarbij tevens de gebruikelijke indeling naar grootte van het (ouderlijke) bedrijf is weergegeven. Ook hierbij hebben de grote bedrijven een voorsprong naar kwantiteit en kwaliteit van het onderwijs. Duidelijker dan de verschillen tussen de grootteklassen (al zijn er enkele aardige bijzonderheden, zoals de percentages van alle cursussen van 58 naast 36) is echter de eenzijdigheid van het

Tabel 37

ONDERWIJS VAN BOERENDOCHTERS NAAR GROOTTEKLASSE

Grootte- klasse	Geënq. dochters		% gevolgd onderwijs							
	aantal	% met onderwijs	verpleegsters- cursus, enz.	handels- cursus enz.	huishoud- cursus	agrar. cursus	huishoud- school	u.l.o.	middelb.en kweeksch.	huishoud- lerares
< 10 ha	157	63,0	9	4	43	2	28	11	2	1
≥ 10 ha	252	76,6	6	1	28	1	49	7	5	3
Totaal	409	71,4	7	2	33	1	42	9	4	2

Bron: L.E.I., 1957

onderwijs voor de meisjes. Vocral het algemeen vormende onderwijs is met 13 tot 15% zwak vertegenwoordigd. Voor wie het onderwijs beschouwt als een vakopleiding en dus het huishoudonderwijs als vakopleiding voor huisvrouwen, is dit wellicht geen ongunstig teken. (Het was uit de gegevens niet mogelijk na te gaan, hoe het onderwijs van de meisjes correleert met de beroepskouze. Wel is bij het onderzoek in de Zak van Zuid-Beveland gebleken, dat de overgrote meerderheid thuis of elders in de huishouding werkt.) Daar het volgen van huishoudonderwijs na algemeen vormend onderwijs bepaald wel mogelijk is, dient het geringe percentage algemeen vormend onderwijs echter zeker als een nadeel te worden beschouwd. Al is er enige kentering ten goede te bespeuren, nog te veel gaan de dochters vrij automatisch naar het huishoud- onderwijs om daarna (meestal thuis) te gaan werken. De agrarische bedrijfshoofden getroosten zich grosso modo, voor hun dochters te weinig moeite en kosten. Ongetwijfeld gaat nog altijd veel vrouwelijk intellect min of meer verloren.

§ 2. De huidige situatie van het agrarisch onderwijs

a. De middelbare landbouwscholen

Er zijn vier middelbare landbouwscholen in Zeeland, te weten in Goes (Rijks), Middelburg (Christelijk), Schoondijke (Rijks) en Hulst (Rooms-Katholiek). Het totale aantal leerlingen bedraagt 177. De spreiding naar woonplaats van deze leerlingen is zeer groot, voor de diverse scholen (zie tabel 38¹⁾). De scholen in

Tabel 38

HERKOMST VAN DE LEERLINGEN

Gebied	Aantal leerlingen van de middelbare landbouwschool te				Totaal aantal leerlingen
	Goes	Middelburg	Schoon- dijke	Hulst	
Tholen-Sint Philips- land	9	2			11
Schouwen-Duiveland	7	1			8
Noord-Beveland	5				5
Zuid-Beveland	36	3			39
Walcheren	2	28			30
West-Zeeuws-Vlaan- deren	1		37		38
Oost-Zeeuws-Vlaan- deren	4		10	24	38
Buiten Zeeland	8				8
Totaal	72	34	47	24	177

1) Voor zover niet anders is vermeld, zijn de gegevens in deze paragraaf afkomstig van de scholen zelf of van de standsorganisaties. Ze hebben betrekking op de toestand van eind 1958.

Zeeuws-Vlaanderen zijn in sterke mate streekscholen voor het eigen gebied, terwijl de Rijks Middelbare Landbouwschool te Goes uit alle genoemde gebieden leerlingen aantrekt. Voor alle scholen tezamen geldt, dat 70% van de leerlingen uit de eigen streek afkomstig is. Het is niet toevallig, dat uit Noord-Zeeland weinigen de m.l.s. bezoeken.

Nu zegt een reëel aantal leerlingen voor de belangstelling in een streek nog betrekkelijk weinig het aantal leerlingen zou hiervoor gerelateerd moeten worden op alle meewerkende zoons, of nog beter (maar de gegevens laten dat niet toe) op het aantal zoons van bijvoorbeeld 16-21 jaar. De leeftijdsopbouw van de boerenzoons vertoont in de verschillende gebieden weinig verschillen (behalve een groot percentage jongeren op Walcheren), zodat wij als vergelijkingsbasis de in hoofdstuk I § 1 genoemde aantallen meewerkende zoons mogen gebruiken. Uit een vergelijking blijkt dan, dat inderdaad in Noord-Zeeland het leerlingenpercentage ($3-3\frac{1}{2}$) het geringst is, terwijl het vrij laag is in Oost-Zeeuws-Vlaanderen (4); in West-Zeeuws-Vlaanderen is dit percentage het hoogst ($7\frac{1}{2}$) en Midden-Zeeland (5) neemt een middenpositie in. Het ligt voor de hand de geografische ligging van Tholen en Schouwen-Duiveland als oorzaak aan te duiden voor het geringe aantal leerlingen en voor Oost-Zeeuws-Vlaanderen het grote aantal zoons. Zelfs indien Tholen en Schouwen-Duiveland in belangstellingsniveau zouden stijgen tot het peil van West-Zeeuws-Vlaanderen, dan is het aantal leerlingen (resp. 22 en 20) nog niet voldoende om er een eigen school op te baseren.

Overigens moet in zoverre een restrictie worden gemaakt, dat het aantal leerlingen uit Zeeland, dat buiten deze provincie een middelbare landbouwschool bezoekt, niet bekend is.

Het is bovendien niet geheel juist de leerlingen van de middelbare landbouwscholen allen boerenzoons te noemen. Een gering aantal leerlingen ($8\frac{1}{2}\%$) heeft een vader, die geen landbouwer of tuinder is. Ook hier zijn verschillen aanwezig tussen de scholen; in Middelburg bedraagt het percentage niet-boerenzoons 18, in Goes $8\frac{1}{2}$ en in Zeeuws-Vlaanderen 4. Landarbeiderszoons zijn er heel weinig op de middelbare landbouwschool ($2,2\%$), in Zeeuws-Vlaanderen zelfs helemaal niet. Opgemerkt kan worden, dat het percentage niet-boerenzoons ($8\frac{1}{2}$) aardig overeenstemt met het landelijke gemiddelde van $10\frac{1}{2}$.

Bij de afkomst van de leerlingen valt het geringe aantal zoons van kleine boeren op. Slechts negen leerlingen zijn afkomstig van bedrijven met een oppervlakte kleiner dan 10 ha (nog geen 5%), terwijl toch de helft van de landbouwbedrijven in Zeeland tot deze categorie behoort. Daarbij moet wel worden bedacht, dat het aantal opvolgers op deze bedrijven geringer is

1) N.J.A. van Keulen: "Het landbouwonderwijs in Nederland en zijn betekenis voor het landbouwbedrijfsleven", Economisch-Statistische Berichten 1955, blz. 254.

dan op de grotere. Kennelijk is er echter op de kleine bedrijven (vermoedelijk terecht) minder belangstelling voor middelbaar landbouwonderwijs. Hierin ligt een belangrijke oorzaak voor de relatief geringe belangstelling voor dit onderwijs op Tholen, terwijl, gezien het geringe aantal kleine bedrijven, ook de interesse in Oost-Zeeuws-Vlaanderen en op Noord-Beveland relatief gering is. Op Walcheren is de belangstelling van de kleine boeren het hoogst (12%). Voor Nederland is het percentage leerlingen van bedrijven beneden de 10 ha (17%) aanzienlijk groter dan in Zeeland.

Tenslotte wordt in tabel 39 aandacht geschonken aan de vooropleiding van de leerlingen van de middelbare landbouwscholen. Deze vooropleiding is nogal gevarieerd. Bijna de helft

Tabel 39

DE VOOROPLEIDING VAN DE LEERLINGEN DER M.L.S.-EN

School	Goes		Middelburg		Schoondijke		Hulst		Totaal	
	aantal	procenten	aantal	procenten	aantal	procenten	aantal	procenten	aantal	procenten
L.l.s.volledig	14	20	25	73	11	24	9	38	59	33
L.l.s.niet volledig	7	10	2	6	9	19	7	29	25	14
U.l.o.met diploma	12	17	3	9	10	21	2	8	27	15
U.l.o.enkele jaren	19	27	4	12	7	15	3	13	33	19
3 j.h.b.s.met diploma	7	10	-	-	6	13	2	8	15	8 $\frac{1}{2}$
H.b.s.enkele jaren	12	17	-	-	3	6	-	-	15	8 $\frac{1}{2}$
Overig onderwijs	1	1	-	-	1	2	1	4	3	2
Totaal	72	100	34	100	47	100	24	100	177	100

van de leerlingen komt van een lagere landbouwschool (landelijk, inclusief cursussen, 60%) en ook de helft heeft algemeen vormend onderwijs als vooropleiding (landelijk een derde ¹⁾), waarvan echter slechts de helft met een diploma. Hoewel het aantal met voortgezet algemeen vormend onderwijs redelijk is, is het te betreuren, dat zo weinigen van hen eerst het diploma daarvan behalen. De vooropleiding van de leerlingen loopt voor de verschillende scholen sterk uiteen. Vooral het aantal gediplomeerden van de l.l.s. valt te Middelburg op, terwijl in Goes het grote aantal u.l.o.- en h.b.s.-leerlingen de aandacht trekt.

1) Zie A.W.van den Ban, "Boer en landbouwonderwijs" blz.10.

b. De lagere land- en tuinbouwscholen

Er bestaan in Zeeland dertien lagere landbouwscholen en twee lagere tuinbouwscholen. Het programma voor deze scholen wordt op het ogenblik sterk gewijzigd; zowel de toelatingseisen als de duur en de aard van de opleiding ondergaan veranderingen (6 klassen in plaats van 7 klassen lagere school; 1ste en 2de klas 5 dagen, 3de klas 4 dagen en 4de klas 3 dagen per week naar school in plaats van 2½, 1 en 1 dag; belangrijke uitbreiding van praktijk-onderwijs, onderricht in de Engelse taal en algemeen vormend onderwijs). Het is nog moeilijk te zeggen welke invloed dit nieuwe programma, dat in Zeeland nog maar op een viertal scholen wordt toegepast, zal hebben op de belangstelling. De belangstelling voor het lagere agrarische onderwijs is sedert 1945 vrij stabiel gebleven, maar er zijn tekenen, die erop wijzen, dat het nieuwe onderwijsprogramma een stimulans betekent.

De lagere landbouwscholen zijn gespreid over de gehele provincie (uitgezonderd Noord-Beveland), de lagere tuinbouwscholen zijn gevestigd in Haamstede en Kapelle. In belangrijke mate zijn alle scholen streekscholen, al is er door verschil in levensbeschouwelijke grondslag bijvoorbeeld in Zuid-Beveland, Walcheren en Oost-Zeeuws-Vlaanderen meer dan een school gevestigd. De lagere tuinbouwschool in Kapelle heeft het sterkst gespreide leerlingenaantal. De verschillende gebieden zijn op de volgende scholen (landbouw:l.l.s. en tuinbouw:l.t.s.) aangewezen:

Tholen-Sint Philipsland	: l.l.s. Scherpenisse (54 ll.);
Schouwen-Duiveland	: l.l.s. Zierikzee (58 ll) en l.t.s. Haamstede (33 ll);
Noord-Beveland	: l.l.s. 's Heer Arendskerke (60 ll) en Middelburg (132 ll);
Zuid-Beveland	: l.l.s. 's Heer Arendskerke, Middelburg, Kruiningen (43 ll), Oudelande (31 ll), 's Heerenhoek (46 ll);
Walcheren	: l.l.s. Middelburg en Oostkapelle (74 ll);
West-Zeeuws-Vlaanderen	: Aardenburg (26 ll) en Schoondijke (59 ll);
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	: Axel (25 ll), Koewacht (38 ll) en Kloosterzande (56 ll).

Naar de l.t.s. Kapelle (62 ll.) tenslotte gaan leerlingen uit Zuid- en Noord-Beveland, Walcheren en Oost-Zeeuws-Vlaanderen. De vijftien scholen tellen tezamen 797 leerlingen; de Z.L.M. heeft 6 scholen met 380 ll., de N.C.B. 4 scholen met 166 ll., de C.B.T.B. 3 scholen met 159 ll., terwijl 2 scholen met 92 leerlingen niet bij een standsorganisatie behoren.

Het aantal leerlingen loopt voor de verschillende delen van Zeeland sterk uiteen, zoals blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 40

LEERLINGEN VAN LAGERE LAND- EN TUINBOUWSCHOLEN

Gebied	Aantal scholen	Aantal leerlingen	Aantal meew. boerenzoons	Leerl. in % van meew. zoons
Tholen-Sint Philipsland	1	54	320	17
Schouwen-Duiveland	2	91	260	35
Noord-Beveland	-	29	90	32
Zuid-Beveland	5	220	800	27,5
Walcheren	2	195	600	32,5
West-Zeeuws-Vlaanderen	2	79	500	16
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	3	129	950	14
Zeeland	15	797	3520	23

In Tholen en Zeeuws-Vlaanderen kan de belangstelling zeker nog toenemen; daar in Oost-Zeeuws-Vlaanderen en Tholen ook de belangstelling voor het middelbare onderwijs relatief gering was, zijn dit duidelijk de gebieden met de geringste belangstelling voor agrarisch dagonderwijs. De geringe belangstelling van het ogenblik loopt in Tholen en Zeeuws-Vlaanderen parallel met het geringe percentage landbouwers, dat agrarisch onderwijs heeft gevolgd (zie tabel 26). Overigens moet bij de hantering dezer cijfers beacht worden, dat in de jaarlijkse schoolbevolking vrij ruime schommelingen kunnen voorkomen.

Tabel 41 toont de verdeling naar de beroepen van de vaders. Hoewel in minder sterke mate dan bij de middelbare landbouwscholen is ook op de lagere land- en tuinbouwscholen het percentage arbeiderszoons gering. Zelfs onder het voorbehoud van onnauwkeurigheid van de cijfers van de scholen in Aardenburg, Koewacht en Kloosterzande, is 13% landarbeiderszoons wel zeer gering. Ongetwijfeld is de oorzaak hier grotendeels gelegen in het sterk toegenomen bezoek aan niet-agrarisch voortgezet onderwijs.

Voor de landarbeiderszoons, die zelf landarbeider worden, wordt het agrarische onderwijs waarschijnlijk niet van groot belang gevonden.

Overigens is er in de percentages landarbeiderszoons wel verschil tussen de scholen. Vooral in Zeeuws-Vlaanderen liggen deze zeer laag, terwijl 's Heer Arendskerke en Oostkapelle zeer hoog liggen. Ook de tuinbouwscholen doen het in dit opzicht wat beter.

Evenals bij het middelbare is bij het lagere onderwijs een groter aantal zoons van boeren met 10 ha land of meer aanwezig dan zoons van kleinere boeren; daarbij valt opnieuw te bedenken, dat op de grotere bedrijven aanzienlijk meer zoons meewerken dan op de kleinere. Niettemin kan het onderwijs voor zoons van kleine

Tabel 41

LEERLINGEN LAGERE LAND- EN TUINBOUWSCHOLEN (PROCENTEN) NAAR BEROEPEN VAN DE VADERS

Scholen	Aantal leer-lingen	% leerlingen met beroep vader				
		landbouwer ≥ 10 ha	landbouwer < 10 ha	tuin-der	land-arbeider	overige beroepen
Middelburg	132	59	8	10	6	17
Zierikzee	58	63	21	2	10	4
Oudelande	31	26	23	19	13	19
Scherpenisse	54	35	45	4	7	9
Kruiningen	43	32	51	5	7	5
Aardenburg	26	62	34	-	4	-
's Heerenhoek	46	45	13	9	9	24
Kloosterzande	56	52	46	-	2	-
Koewacht	38	32	21	5	8	34
Schoondijke	59	64	29	-	-	5
Axel	25	48	32	8	4	8
's Heer Arendskerke	60	27	8	3	54	8
Oostkapelle	74	57	5	5	22	11
Haamstede	33		30	38	12	20
Kapelle	62	8	3	54	16	19
Zeeland	797	45	20	11	13	11
Nederland	-	52		38	5	5

boeren nog wat toenemen. Opmerkelijk zijn de hoge percentages in Scherpenisse, Kruiningen en Kloosterzande.

Dat er veel tuinderszoons op de tuinbouwscholen gaan, is begrijpelijk. Dat zij in Oudelande een vrij hoog percentage vormen, verbaast evenmin. Gezien het percentage tuinders van 9% onder de bedrijfshoofden is hun onderwijspercentage hoog.

De niet-agrariërs variëren voor de diverse scholen sterk in betekenis. Buiten Koewacht (vlassers!) zijn zij vooral op de tuinbouwscholen en in Oudelande en Middelburg van belang. Velen van deze leerlingen zijn echter zoons van "semi-agrariërs" als handelaren, loonwerkers en dergelijke.

Zoals uit de laatste kolom van de tabel blijkt, wijken de Nederlandse cijfers ¹⁾ aanzienlijk af van de Zeeuwse, vooral voor de landarbeiders en niet-agrariërs. Het is niet onmogelijk, dat juist in deze categorieën de belangstelling nog zal stijgen na invoering van het nieuwe programma.

1) Zie N.J.A. van Keulen: "Het landbouwonderwijs in Nederland en zijn betekenis voor het landbouwbedrijfsleven", Economisch-Statistische Berichten 1955, blz.254.

c. De cursussen

De algemene landbouwcursussen lopen sterk terug in betekenis; zij worden langzamerhand geheel verdrongen door de dagopleidingen, een tendentie, die gunstig genoemd moet worden. Met het nieuwe programma van de lagere land- en tuinbouwscholen zal dit vermoedelijk in nog sterkere mate het geval zijn, daardoor wordt immers de nu al zeer problematische gelijke waarde, die aan de algemene cursussen vergeleken met de lagere dagopleidingen wordt toegekend, een fictie. In de cursusduur van twee winterhalfjaren avondonderwijs kan geen aan het lagere land- en tuinbouwonderwijs aequivalente opleiding worden geboden.

In het seizoen 1957-1958 waren er nog twee algemene landbouwcursussen in Zeeland (Sint-Annaland en Meliskerke), waarvan in 1958-1959 slechts de laatste is overgebleven met 14 leerlingen. Hieruit blijkt wel, dat deze vorm van agrarisch onderwijs een te verwaarlozen betekenis heeft.

Dit in tegenstelling tot de algemene tuinbouwcursussen, waarvan het aantal toeneemt. Zo is het aantal van deze cursussen van de Z.L.M. uitgaande in 1957-1958 vijf en in 1958-1959 negen. Hiervan zijn er in:

Tholen (Tholen en tweemaal Sint-Annaland)	3	met ongeveer	50 leerlingen;
Schouwen-Duiveland (Zierikzee)	1	" "	19 leerlingen;
Noord-Beveland (Kortgene)	1	" "	20 leerlingen;
Zuid-Beveland (Klootinge, Nieuwdorp, Heinkenszand en tweemaal Krabbendijke)	5	" "	90 leerlingen;
Walcheren (Middelburg)	1	" "	20 leerlingen;
West-Zeeuws-Vlaanderen (Aardenburg)	1	" "	17 leerlingen;
Oost-Zeeuws-Vlaanderen (Philippine en Koewacht)	2	" "	35 leerlingen;
Totaal	14	met ongeveer	250 leerlingen.

Uit deze cijfers ziet men dat er een grote belangstelling is in Zeeland voor de algemene tuinbouwcursussen. Bij deze belangstelling rijst de vraag of er met name op Tholen en Zuid-Beveland geen plaats zou zijn voor een lagere tuinbouwschool (buiten Kapelle), al is het niet zeker, dat deze alle cursusleerlingen zou trekken. Dit hangt er met name van af, uit welke kringen (landarbeiders, boeren- of tuinderszoons) de leerlingen afkomstig zijn en dit is voor de cursussen niet bekend. Op Tholen zou wellicht een tuinbouwvakschool op zijn plaats zijn. Ook zou de vorm van een gemengde land- en tuinbouwschool (in de vorm van een vervolgcursus) gekozen kunnen worden.

Over het algemeen komen de leerlingen van deze cursussen uit de directe omgeving. Zij variëren sterk in leeftijd. Er zijn onder de leerlingen vrij veel landarbeiders en kleine boeren.

De speciale cursussen richten zich, zoals de naam zegt, op speciale onderwerpen uit land- of tuinbouw (trekker, motoren, spuiten, vee, ziektenbestrijding, fruitteelt). Voor deze cursussen bestaat een groeiende belangstelling, zij worden bovendien veel gevolgd door agrariërs, die al een voortgezette opleiding hebben gevolgd. De toenemende interesse blijkt uit de cijfers van de cursussen van de Commissie agrarisch vakonderwijs:

- in 1955-1956 11 cursussen met 217 leerlingen;
- in 1956-1957 29 cursussen met 461 leerlingen;
- in 1957-1958 36 cursussen met 595 leerlingen;
- in 1958-1959 30 cursussen met ongeveer 500 leerlingen.

In het seizoen 1957-1958 werden in het geheel in Zeeland 41 speciale cursussen gegeven (waarvan 7 op het gebied van de tuinbouw). Geografisch waren deze cursussen als volgt verdeeld:

Tholen	8	cursussen met 124 leerlingen	1)	;
Schouwen-Duiveland	4	"	52	;
Noord-Beveland	-	"	-	;
Zuid-Beveland	16	"	307	;
Walcheren	5	"	62	;
West-Zeeuws-				
Vlaanderen	3	"	72	;
Oost-Zeeuws-				
Vlaanderen	5	"	67	;
Totaal	41	cursussen met 684 leerlingen.		

Ook de leerlingen van deze cursussen komen uit de directe omgeving van de cursusplaatsen. Over het algemeen zijn het jongeren, die aan deze cursussen deelnemen (tot 30 jaar). Slechts een gering percentage van de leerlingen (nog geen 15%) zijn landarbeiders, de overigen zijn boeren of tuinders (-zoons).

Tenslotte kan nog worden gewezen op de vakscholen. Er zijn in Zeeland twee fruitteeltvakscholen (Wilhelminadorp permanent en Philippine afwisselend met Haamstede) met 63 leerlingen, terwijl de vakschool in Zevenbergen ook door een tiental Zeeuwen wordt bezocht. De groenteteeltvakschool te Middelburg telt 15 leerlingen. De praktijkschool voor de mechanisatie in Schoondijke moet nog beginnen.

d. Samenvatting

Wanneer wij het gehele land- en tuinbouwonderwijs in de provincie nogmaals overzien, dan kunnen wij toch wel een zeer grote belangstelling voor dit onderwijs constateren. Het middelbare onderwijs telt 169 leerlingen, het lagere 797, de algemene cursussen ruim 260, de speciale cursussen 684²⁾ en de praktijkscholen 88, zodat het totale aantal leerlingen van het agrarisch

1) Inclusief één in Fijnaart.

2) In het seizoen 1957-1958.

onderwijs ongeveer 2000 bedraagt. Dit aantal is, vergeleken met de 8700 agrarische bedrijfshoofden en hun 3500 zoons (totaal 12.200) en ook indien men de 12.000 landarbeiders erbij in ogenschouw neemt, toch zeker bevredigend.

Niettemin vertoont het onderwijs enkele zwakke punten, waarop in het voorgaande al is gewezen. Deze zwakke plekken zijn in te delen naar gebied en naar beroep. In tabel 42 is het agrarische dagonderwijs van boeren- en tuinderszoons (dus niet meegerokend de zoons van landarbeiders en overigen) gerelateerd aan alle meewerkende zoons en is bovendien het aantal deelnemers aan de cursussen gedeeld door alle agrarische bedrijfshoofden met hun meewerkende zoons. Bij de cursussen was het niet mogelijk de landarbeiders buiten beschouwing te laten, doch daar hun aantal gering is, is dat geen groot bezwaar. Voor de dagscholen was niet precies bekend waar de niet-boerenzoons vandaan kwamen, zodat enige voorzichtigheid is geboden. De tendenties zijn echter juist aangegeven en duidelijk. Het middelbare onderwijs vertoont, gezien de ligging, zwakke plekken in Noord-Zeeland; op Schouwen-Duiveland wordt dit meer dan gecompenseerd door het lagere vak-

Tabel 42

BELANGSTELLING VOOR LAND- EN TUINBOUWONDERWIJS

Gebieden	Aantal meewerkende zoons	Aantal boerenzoons op			% zoons dat dag- onderwijs volgt	Aantal cursisten			Cursisten in % van alle bedrijsh. + zoons
		m.l.s.	l.l.s., met l.tb.s.	met agrar. onderwijs		algemeen	spec.	toetaal	
Tholen-Sint Philipsland	320	10	45	55	17	50	124	174	13
Schouwen-Duiveland	260	7	74	81	31	18	52	70	6
Noord-Beveland	90	5	20	25	28	20	7	27	7
Zuid-Beveland	800	36	138	174	22	90	300	390	13
Walcheren	600	24	143	167	28	34	62	96	5
West-Zeeuws-Vlaanderen	500	36	75	111	22	17	72	89	5
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	950	37	109	146	15	35	67	102	4
Zeeland	3520	155	604	759	22	264	684	948	8

onderwijs. Op Tholen echter en nog sterker in Oost-Zeeuws-Vlaanderen is de belangstelling voor agrarisch dagonderwijs gering. Deze geringe belangstelling wordt op Tholen enigszins ongedaan gemaakt door het hoge percentage cursusonderwijs, dit percentage is ook op Zuid-Beveland hoog. Oost-Zeeuws-Vlaanderen is echter in elk opzicht het gebied met geringe belangstelling. Ongetwijfeld is hierbij

het grote aantal meewerkende zoons in dit gebied van betekenis. Bovendien moet erop worden gewezen, dat het buiten de provincie gevolgde onderwijs niet is ingecalculeerd; in Oost-Zeeuws-Vlaanderen komt echter het bezoek aan kostscholen in Noordbrabant (en soms in België) vrij veel voor, al is dat weer in geringe mate agrarisch onderwijs. De conclusie is echter gerechtvaardigd, dat in het oostelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen de belangstelling voor agrarisch onderwijs relatief gering is; op Tholen is zij voor dagonderwijs gering, terwijl het bezoek aan dagonderwijs ook in West-Zeeuws-Vlaanderen en op Zuid-Beveland (ondanks het grote aantal scholen) nog zou kunnen toenemen.

In dit verband is de grote belangstelling voor de algemene tuinbouw cursussen en de fruitteeltvakscholen op Tholen en Zuid-Beveland ook interessant. Overwogen zou kunnen worden, of in deze gebieden geen plaats is voor een lagere tuinbouwschool. Op Zuid-Beveland zou deze in het westen (eventueel door vervanging van de lagere landbouwschool in Cudelande) geplaatst moeten worden.

Op de zwakke plekken in de beroepssfeer van de leerlingen is al bij herhaling gewezen. Het schoolbezoek aan dagonderwijs van de landarbeiderszoons is gering, al is het percentage leerlingen uit landarbeiderskringen hoger dan het landelijke gemiddelde. Op Walcheren en Zuid-Beveland is de belangstelling het grootst, maar zelfs in deze gebieden en zeker in de andere is zij toch onvoldoende, mede gezien de toenemende vakvaardigheidseisen, die aan de landarbeiders worden gesteld. De oorzaken, gelegen in de geringe populariteit van het beroep landarbeider, de voorkeur voor andere opleiding voor degenen, die na de lagere school voortgezet onderwijs volgen en in de lage waardering voor het eigen beroep, zijn echter niet snel op te heffen. Het nieuwe onderwijsprogramma kan hierin wellicht verbetering brengen. Ook dit is echter in principe bestemd voor boerenzoons. Het is niet onmogelijk, dat de landarbeiders de bestaande dagopleidingen niet de juiste vinden; dit zou echter nader onderzoek vereisen. In dat geval zou aan een adequate opleiding voor landarbeiders grote behoefte bestaan.

Ook bij de zoons van kleine landbouwers is een te geringe belangstelling te constateren voor agrarisch dagonderwijs, al is deze tendentie, gezien het relatief geringe aantal van deze zoons en de compensatie door cursusonderwijs, niet verontrustend.

Tenslotte kan als een zwakke plek in het middelbare agrarische onderwijs worden genoemd, dat 43% van de leerlingen een niet afgemaakte vooropleiding heeft gevolgd.

e. De landbouwhuishoudscholen

Het is niet geheel juist de landbouwhuishoudscholen onder het agrarische onderwijs op te nemen; het onderwijs aan deze scholen draagt slechts in geringe mate een agrarisch karakter, de nadruk valt sterk op het huishoudelijke. Het is de vraag, of niet beter eenvoudig van huishoudscholen of huishoudscholen ten plattelande gesproken kan worden. Omdat er slechts een gering agrarisch tintje aan deze scholen zit, worden ze hier beknopt aangestipt.

Er zijn 14 landbouwhuishoudscholen in Zeeland met in geheel 1563 dagonderwijs volgende leerlingen. De snelle groei van het landbouwhuishoudonderwijs blijkt uit een vergelijking met de cursus 1954-1955, toen er 871 leerlingen aanwezig waren ¹⁾. In vier jaar tijd zijn er drie scholen bijgekomen (er is er één opgeheven) en is het aantal leerlingen met 80% toegenomen. Vooral op Tholen en Zuid-Beveland is de groei van het landbouwhuishoudonderwijs zeer sterk, terwijl deze het minst is in Zeeuws-Vlaanderen.

Dat de betekenis van het landbouwhuishoudonderwijs relatief het geringst is op Zuid-Beveland, Walcheren en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen is begrijpelijk, omdat in deze gebieden respectievelijk één, twee en twee andere huishoudscholen gevestigd zijn. Het heeft weinig zin de geografische verdeling van de leerlingen uitvoerig te schetsen ²⁾. Daar de aanwezigheidspercentages van de meisjes van 12-17 jaar voor het landbouwhuishoudonderwijs nergens boven de 30 stijgen, kan wel worden gezegd, dat de belangstelling voor deze vorm van onderwijs zeker nog kan stijgen. Omdat, zoals wij hebben geconstateerd in § 1 d van dit hoofdstuk, het onderwijs van de meisjes in meerderheid huishoudonderwijs is, betekent dit bovendien, dat in het geheel door de meisjes van het platteland nog te weinig voortgezet onderwijs wordt gevolgd, zoals al eerder werd aangegeven.

Een opmerkelijk verschijnsel van de landbouwhuishoudscholen ³⁾ is hun variërende grootte, het aantal leerlingen per school bedraagt gemiddeld 112, maar loopt uiteen van 39 (Oostkapelle) tot 219 (Middelburg).

Het geringe agrarische karakter van de landbouwhuishoudscholen blijkt het duidelijkst uit het grote percentage niet-agrarische leerlingen. Op alle scholen tezamen is slechts 17% van de leerlingen boeren- of tuindersdochter en eveneens 17% landarbeidersdochter; bijna twee derde deel van de leerlingen is dus, hoewel

1) E.T.I. voor Zeeland: "Rapport over de huidige situatie en de toekomstige ontwikkeling van het lagere nijverheidsonderwijs voor meisjes in de provincie Zeeland", 1955.

2) Wel kan worden vermeld, dat de landbouwhuishoudscholen alle zeer duidelijk stroekscholen zijn.

3) Van deze scholen gaan er 9 uit van de Z.L.M., 3 van de C.B.T.B. en 2 zijn rooms-katholiek.

veelal afkomstig van het platteland, niet-agrarisch van afkomst. Zelfs is 20% van de leerlingen afkomstig uit plaatsen met een stedelijk karakter. Vooral in Terneuzen, Oostkapelle en Middelburg is het aantal dochters van boeren, tuindors en landarbeiders onder de leerlingen gering, terwijl het relatief groot is in Kortgene, Ovezande en 's Heer Arendskerke. Juist in verband met het niet specifiek-agrarische karakter van dit onderwijs, zal met deze weinige opmerkingen over het landbouwhuishoudonderwijs worden volstaan.

§ 3. Capaciteit van en behoefte aan agrarisch dagonderwijs en de toekomstige ontwikkeling

Uit § 2 is een grote variatie in de bezetting van de land- en tuinbouwscholen gebleken. In enkele gebieden bleek bij de huidige bezettingsgraad een behoorlijke overcapaciteit aanwezig te zijn. Het is hierom interessant na te gaan, welke toekomstige ontwikkeling wij mogen verwachten en hoe in de toekomst capaciteit en behoefte zich tot elkaar zullen verhouden. Dit is tevens van belang in verband met de minimum-normen, die voor de agrarische scholen worden aangelegd. Overigens zullen in deze paragraaf behoefte en capaciteit per gebied worden gezien en niet per school.

a. De capaciteit

Wij zullen de capaciteit van de land- en tuinbouwscholen bekijken per "jaarronde", dat wil zeggen voor de eerste klassen; voor de vergelijking van capaciteit en behoefte is dat eenvoudiger. Wij zullen daarbij aannemen, dat de capaciteit van een eerste klas 25 leerlingen bedraagt. De totale capaciteit is dan eenvoudig te berekenen. Gewoonlijk wordt echter bij de berekening van de capaciteit met de regionale uitwisseling van leerlingen rekening gehouden. Dat wil zeggen, dat het aantal leerlingen, dat buiten het gebied schoolgaat bij de capaciteit wordt opgeteld en dat wordt afgetrokken het aantal leerlingen, dat de scholen binnen het gebied bezoekt, maar van ouders afkomstig is (steeds voor de eerste klassen). Opgemerkt kan nog worden, dat de gegevens over het schoolbezoek in een ander gebied de huidige cijfers betreffen; aangenomen is, dat deze cijfers in de toekomst geen wijziging zullen ondergaan.

De berekende capaciteit van de landbouwscholen blijkt uit tabel 43; de cijfers spreken voor zichzelf.

Tabel 43

CAPACITEIT PER JAARKLASSE VAN DE LAND- EN TUINBOUWSCHOLEN

Gebied	Aantal scho- len	Aantal eerste klas- sen	School- capac.	Leerl. van bui- ten het gebied	Leerl. elders school- gaand	Capaci- teit a - b + c
			a	b	c	
Tholen- Sint Philipsland	1	1	25	-	5	30
Schouwen-Duiveland	2	2	50	-	4	54
Noord-Beveland	-	-	-	-	10	10
Zuid-Beveland	6	7	175	25	3	153
Walcheren	3	4	100	7	2	95
West-Zeeuws-Vlaanderen	3	3	75	7	-	68
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	4	4	100	-	10	110
Zeeland	19	21	525	4	?	521

b. De behoefte

De behoefte aan agrarisch onderwijs is minder eenvoudig te berekenen dan de capaciteit. Gewoonlijk wordt deze behoefte afgeleid uit het aantal jaarlijks vrijkomende bedrijven. Indien wij aannemen, dat een toekomstig bedrijfshoofd agrarisch onderwijs moet hebben gevolgd, zou immers de behoefte aan dit onderwijs per jaarklasse even groot zijn als het jaarlijkse aantal vrijkomende bedrijven (= $1/35$ van alle bedrijven), aangevuld met een aantal leerlingen, dat in de "periferie" van de landbouw (voorlichtingsdiensten en dergelijke) gaat werken. Bij deze berekening moet dan rekening worden gehouden met de te verwachten daling van het aantal bedrijfshoofden. Bovendien moet de onderwijsbehoefte voor de landarbeiders worden bekeken.

Bezien wij eerst de toekomstige bedrijfshoofden. Wij zullen aannemen, dat voor alle bedrijfshoofden het volgen van landbouwonderwijs in feite noodzakelijk is (al is het dan (nog) niet verplicht). Dit betekent, dat de behoefte aan agrarisch onderwijs per jaarklasse gelijk is aan het aantal opvolgers per jaar. Voor de berekening van deze behoefte kunnen wij nu uitgaan van het aantal bedrijven en daarbij stellen, dat jaarlijks $1/35$ van het aantal bedrijven vrijkomt. Wij kunnen hiervoor alle bedrijven van 1 ha en groter nemen en bijvoorbeeld de bedrijven van 5 ha en groter (en wel die van grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer of tuinder), maar het meest realistisch is het, het in de toekomst te verwachten aantal bedrijven te nemen, zoals dat is berekend in hoofdstuk II § 2. Dat wil dus zeggen, dat wij over vijftien jaar gerekend $\frac{1}{35}$ van alle bedrijven rekenen, maar daarvan aftrekken het aantal bedrijven, dat zal verdwijnen.

Een voorbeeld moge dit verduidelijken. Er zijn in Zeeland 8700 grondgebruikers (hoofdberoep landbouwer of tuinder) met een bedrijf van 1 ha of groter, voor 5 ha en groter is dit aantal 5.900. Houdt men met deze aantallen rekening, dan is de jaarlijkse behoefte $1/35 \times 8.700 = 250$ dan wel $1/35 \times 5.900 = 170$. Rekening houdend met de verdwijnende bedrijven is deze behoefte echter $15/35 \times 8.700 - 740 = 200$. Dit is dus de jaarlijkse behoefte aan agrarisch onderwijs van de zoons van agrarische bedrijfshoofden.

Op de landbouwbedrijven, waarop het bedrijfshoofd zijn hoofdberoep buiten het bedrijf vindt is wellicht ook nog enige behoefte aan agrarisch onderwijs; wij kunnen aannemen, dat dit op de bedrijven van 5 ha en groter het geval is (in geval van vestigingseisen zal dit uiteraard meer zijn). Deze behoefte is daardoor jaarlijks $1/35 \times 200 = 6$. Dit kan verwaarloosd worden.¹⁾

Om aan de vraag van de periferie van de landbouw, dus de aan de landbouw verwante beroepen, te voldoen, dienen wij de berekende behoefte te verhogen. Gezien de toenemende behoefte uit deze sector is het verantwoord, de voor de bedrijfshoofden berekende behoefte met 20% te verhogen. Voor de verschillende gebieden is de aldus berekende behoefte in tabel 44 neergelegd.

Tabel 44

BEHOEFTE AAN AGRARISCH ONDERWIJS VOOR BEDRIJFSHOOFDEN EN PERIFERIE
IN JAARKLASSEN

Gebied	Bedrijven 1) ver-		Behoefte ¹⁾ = $1/35 \times$ a - $1/15 \times$ b = c	Bedrij- ven ≥ 5 ha 2) (d)	Behoefte = $1/35$ x d (e)	Behoeft- te peri- ferie 20% (c + e)	Totale be- hoefte
	aan- tal (a)	dwijnend in 15 jaar (b)					
Tholen-Sint Philips- land	980	100	22	24	1	5	28
Schouwen-Duiveland	960	110	20	10	-	4	24
Noord-Beveland	390	30	7	6	-	1	8
Zuid-Beveland	2.190	190	53	65	2	11	66
Walcheren	1.280	110	31	14	-	6	37
West-Zeeuws-Vlaan- deren	1.330	70	33	32	1	7	41
Oost-Zeeuws-Vlaan- deren	1.660	100	41	49	2	8	51
Zeeland	8.700	740	207	200	6	42	255

1) Van bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer/tuinder.

2) Van bedrijfshoofden met een niet-agrarisch hoofdberoep.

1) Door bij de berekening uit te gaan van het aantal bedrijven, wordt zij enigszins normatief. Wij kunnen ook uitgaan van het te verwachten aantal boerenzonen, dat op de bedrijven wil opvolgen. Dit aantal is in de komende vijftien jaar gemiddeld $3520 + 3170 = 223$ voor geheel Zeeland. Dit leidt dus ongeveer tot hetzelfde resultaat. Voor de verschillende gebieden is dat niet in die mate het geval, doordat er dan grotere verschillen optreden tussen het aantal opvolgers en het aantal opvolgingsmogelijkheden. (In Oost-Zeeuws-Vlaanderen lopen de op beide manieren berekende behoeften uiteen van 41 tot 58!)

Een vergelijking met tabel 43 doet zien, dat de hier berekende behoefte aanzienlijk geringer is dan de capaciteit; niettemin is de berekende behoefte als maximum te beschouwen, waarop echter een correctie moet worden aangebracht, zoals zal blijken.

Voor de landarbeiders is het maken van veronderstellingen moeilijker. Men kan gemakkelijk stellen, dat ook zij agrarisch onderwijs moeten hebben gevolgd in de huidige tijd, maar het is niet te verwachten, dat alle toekomstige landarbeiders metterdaad agrarisch onderwijs zullen volgen. Uit tabel 34 blijkt, dat slechts 5% van de jongere landarbeiders agrarisch dagonderwijs heeft gevolgd; voor de tuinarbeiders is dit aanzienlijk meer. Wij kunnen wel als maximumprognose stellen, dat 50% van de landarbeiders agrarisch dagonderwijs gaat volgen; realistischer is 25% ¹⁾.

Hoe groot is nu het aantal toekomstige landarbeiders? Men kan redeneren, dat een landarbeider gemiddeld 45 jaar zijn vak uitoefent, zodat per jaar $1/45$ van het aantal landarbeiders de vertrekkenden moet aanvullen. Hierbij wordt echter uitgegaan van een gelijkblijvend aantal landarbeiders; het aantal loopt echter terug. Het is daarom beter, evenals bij de toekomstige bedrijfshoofden is gebeurd, met deze daling rekening te houden. In feite is voor aanvulling slechts nodig het verschil tussen het aantal landarbeiders, dat met het beroep ophoudt en het aantal dat jaarlijks definitief zal verdwijnen. Hieruit is dan de onderwijsbehoefte te berekenen.

Bij wijze van voorbeeld diene het volgende. Het aantal landarbeiders is in totaal ongeveer 12.000. Zou dit aantal gelijk blijven, dan is 25% of 50% van $1/45 \times 12.000 = 265$ de jaarlijkse onderwijsbehoefte. In feite zal het aantal landarbeiders teruglopen met 1.330 (tabel 26). In vijftien jaar is geen aanvulling van $15/45 \times 12.000 = 4.000$ nodig, doch slechts een aanvulling van 2.670. Hierbij moet worden aangetekend, dat deze aantallen vrij onbetrouwbaar zijn. De jaarlijkse onderwijsbehoefte voor landarbeiders is dan ook slechts 25% of 50% van 180, dat is 45 of 90 ²⁾.

Voordat de gehele behoefte met de gehele capaciteit wordt vergeleken, dient nog een correctie te worden aangebracht. Tot nu toe zijn de middelbare landbouwscholen bij de berekening hiervan gelijkgeschakeld met de lagere land- en tuinbouwscholen. Dit is niet geheel juist, omdat een flink aantal leerlingen van de m.l.s. een l.l.s. of l.tb.s. als vooropleiding heeft gevolgd. Voor geheel Zeeland geldt, dat ruim 10% van de leerlingen der lagere agrarische scholen de middelbare gaat bezoeken en daar 50%

- 1) Ook dit percentage is nog hoog, maar gezien de toenemende belangstelling en het veranderende schooltype niet onredelijk. Er wordt van uitgegaan, dat het schooltype l.l.s. en l.tb.s. ook voor de landarbeiderszonen aantrekkelijk is.
- 2) In feite is deze berekende behoefte nog te hoog, daar de aanvulling van landarbeiders niet alleen van jongeren afkomstig is, doch ook van grondwerkers, pendelaars en dergelijke.

van het aantal leerlingen vormen. Dit betekent, dat de berekende behoefte met ongeveer 10% moet worden vermeerderd.

Tenslotte moet nog worden opgemerkt, dat 11% van de leerlingen de lagere land- en tuinbouwscholen en 6% van die van de middelbare landbouwscholen van niet-agrarische afkomst is. Daar in de behoefteberekening zowel de periferie van de landbouw als de bedrijven met hoofdberoep buiten de landbouw is opgenomen, zal hiermee gedeeltelijk al rekening zijn gehouden. Het is echter niet onmogelijk, dat de feitelijke behoefte hierdoor iets hoger is.

De behoefteberekening kunnen wij tenslotte in een eenvoudige formule recapituleren. Indien wij de volgende symbolen gebruiken:

B = aantal bedrijven van 1 ha en groter van bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer of tuinder;

b = de vermindering van dit aantal in de komende vijftien jaar;

C = aantal bedrijven van 5 ha en groter van bedrijfshoofden met een niet-agrarisch hoofdberoep;

L = het aantal landarbeiders;

l = de vermindering van dit aantal in de komende vijftien jaar;

dan kan de gehele behoefte worden voorgesteld door de volgende formule: $1,10 \quad 1,20 \quad (1/35 B - 1/15 b + 1/35 C) + (0,25 \text{ of } 0,50) (1/45 L - 1/15 l)$.

De behoefte voor bedrijfshoofden is dan iets te laag aangegeven om een eerder vermelde reden, zodat in feite deze behoefte iets groter is.

Een vergelijking van de berekende behoefte en capaciteit is te vinden in tabel 45. Deze tabel levert interessante resultaten.

Tabel 45

BEHOEFTE AAN EN CAPACITEIT VAN HET AGRARISCHE ONDERWIJS PER JAARKLASSE

Gebieden	School- capaciteit (a)	School- bezoek (A) ¹⁾	Gehele capaci- teit a- b + c	School- gaanden in het gebied (B) 1)	Behoefte		
					zon- der land- arb.	met 25% land- arb.	met 50% land- arb.
Tholen-Sint Philipsland	25	14	30	20	31	37	43
Schouwen-Duiveland	50	23	54	27	27	33	39
Noord-Beveland	-	-	10	10	10	12	14
Zuid-Beveland	175	97	153	74	72	88	104
Walcheren	100	69	95	54	41	43	45
West-Zeeuws-Vlaanderen	75	45	68	39	45	51	57
Oost-Zeeuws-Vlaanderen	100	45	110	55	57	63	69
Zeeland	525	293	521	289	283	327	371

1) Het bezoek per jaarklasse is berekend uit het totale aantal leerlingen gedeeld door het aantal klassen.

In de eerste plaats is het schoolbezoek in Zeeland lang niet zo groot als de capaciteit (behalve natuurlijk in Noord-Beveland, waar geen school aanwezig is). Vooral op Schouwen-Duiveland en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen bestaat een relatief groot overschot aan schoolcapaciteit. In de tweede plaats is de berekende behoefte overal groter dan het aantal schoolgaanden, behalve op Walcheren. Dit kan men vrijwel geheel toeschrijven aan de berekende behoefte voor de landarbeiders. Trekken wij die van de gehele behoefte af, dan is alleen op Tholen de gehele behoefte groter dan het huidige schoolbezoek.

Dat op Walcheren de behoefte relatief gering is, kan geheel worden verklaard uit de sterke vermindering van het aantal bedrijven en het aantal landarbeiders, zoals dat in hoofdstuk II, § 2 en 3 is berekend. Hier kan verwacht worden, dat het schoolbezoek op de duur zal afnemen.

Tenslotte doet een vergelijking van behoefte en capaciteit alleen op Tholen een relatief grote behoefte zien (Noord-Beveland kan in dit verband worden verwaarloosd). Elders is de schoolcapaciteit ruim voldoende om het te verwachten schoolbezoek te kunnen opvangen.

c. De ontwikkeling van het agrarische onderwijs

De te verwachten ontwikkeling van het agrarische onderwijs volgt uit de berekende capaciteiten en behoefte.

Op Walcheren kan een daling van het schoolbezoek worden verwacht, indien de berekeningen in hoofdstuk II, § 2 en 3, juist zijn. Het aantal agrarische beroepspersonen zal hier zodanig afnemen, dat na verloop van een aantal jaren een terugslag daarvan op de interesse voor agrarisch onderwijs niet te vermijden zal zijn. Het is niet nodig dat het aantal onderwijsinstellingen daalt, omdat men mag verwachten dat zij voldoende leerlingen zullen behouden, wel zullen de parallelklassen in Middelburg wellicht overbodig worden.

In de overige gebieden zal volgens de berekeningen de onderwijsbehoefte stijgen. Opzettelijk wordt hier gesteld: volgens de berekeningen, omdat de realisering van deze behoefte in sterke mate zal afhangen van het schoolbezoek van landarbeiders. Eerder is gesteld, dat dit bezoek waarschijnlijk is, gezien de toenemende belangstelling van de landarbeiders, het groeiend besef van de noodzakelijkheid van dit onderwijs en de vernieuwing van het agrarische onderwijs, waardoor de interesse vermoedelijk zal toenemen.

Alleen op Tholen zal de behoefte groter zijn dan de capaciteit. Op Zuid-Beveland en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen zal zij niet zo sterk stijgen, dat er een redelijke bezetting zal ontstaan. Volgens de berekeningen zou in deze gebieden vermoedelijk

een lagere landbouwschool kunnen verdwijnen. Door de geografische ligging en in verband met de levensbeschouwelijke achtergrond zal dit in de praktijk echter niet gewenst zijn; de te verwachten¹⁾ toeneming van het schoolbezoek zal de helpende hand kunnen bieden.

Op Tholen is de situatie in zoverre afwijkend, dat de berekende behoefte hier de capaciteit overtreft. Indien de belangstelling zodanig toeneemt als hier is berekend, kan een tekort aan schoolcapaciteit worden verwacht. In dit verband is de opmerking uit §2 interessant ten aanzien van het tuinbouwonderwijs op Tholen. Het geringe huidige schoolbezoek wordt immers in belangrijke mate gecompenseerd door het volgen van algemene tuinbouwcursussen. De conclusie is daarom gerechtvaardigd (mede gezien het bezoek aan de fruitteeltvakschool in Zevenbergen), dat de oprichting van een lagere tuinbouwschool of een tuinbouwvakschool op Tholen ernstige overweging verdient.

Het is van belang op te merken, dat de verdeling van het schoolbezoek over de verschillende schooltypen in het bovenstaande niet is geanalyseerd. Het is niet onmogelijk, dat bijvoorbeeld het bezoek aan middelbare landbouwscholen toeneemt, eventueel ten koste van de lagere landbouwscholen. Hier zijn echter geen verantwoorde conclusies mogelijk. Niet onmogelijk is het, dat de interesse voor tuinbouwonderwijs relatief nog zal groeien.

Tenslotte kan nog worden vermeld, dat de belangstelling voor het landbouwhuishoudonderwijs enerzijds nog kan groeien, gezien het volgen van voortgezet onderwijs door meisjes op het platteland, doch dat anderzijds deze vorm van onderwijs een overwegende positie inneemt, die in de toekomst wellicht zal verminderen.

§ 4. A f v l o e i i n g e n b e r o e p s k e u z e

De behandeling van afvloeiing en beroepskouze kan in deze paragraaf vrij kort zijn; in de voorgaande hoofdstukken is immers al op diverse plaatsen aan deze zaken aandacht besteed (met name hoofdstuk I § 2; hoofdstuk II § 1; hoofdstuk III, § 1.B) In deze paragraaf zullen de diverse gegevens nog even beknopt worden verzameld en uitgebreid. Wij zullen daartoe de beschrijving splitsen in de situatie met betrekking tot de boerenzoons en tot de landarbeiderszoons, waarbij de laatsten noodzakelijk summier moeten worden behandeld.

1) In Oost-Zeeuws-Vlaanderen zal het schoolbezoek wat sterker kunnen stijgen; dan is berekend, doordat hier een groot aantal boerenzoons meewerkt op de bedrijven.

a. De boeren- en tuinderszoons

Het gemiddelde kindertal van de Zeeuwse landbouwers en tuinders is niet hoog. Uit een onderzoek van het L.E.I. is gebleken, dat de bedrijfshoofden in de land- en tuinbouw gemiddeld 2,94 kinderen hebben, waarvan 1,43 zoons ¹⁾. Weliswaar ligt het kindertal in de zogenaamde volgroeide gezinnen aanzienlijk hoger (ruim 4), maar ook dit is voor Nederland een relatief laag cijfer. Een onderzoek in de Zak van Zuid-Beveland met een godsdienstig gemengd karakter bevestigde het geringe kindertal, doch liet wel grote verschillen tussen de godsdienstige groeperingen zien (Rooms-Katholiek ruim tweemaal zo hoog als Nederlands Hervormd). Het zal duidelijk zijn, dat het lage kindertal voor de beroepskeuze en de afvloeiing van grote betekenis is; bij een gemiddeld aantal zoons van 1½ behoeft de afvloeiing niet groot te zijn om toch bevredigend genoemd te kunnen worden.

Hoe staat het nu met de afvloeiing van boerenzoons uit de landbouw? In hoofdstuk I §2 is daarvan een uitvoerige beschrijving gegeven, zodat hier met een samenvatting kan worden volstaan. In Schouwen-Duiveland, Noord-Beveland en West-Zeeuws-Vlaanderen bleek de afvloeiingssituatie gunstig te zijn. Hoewel uiteraard incidentele uitzonderingen voorkomen, is in deze gebieden zelfs op de grotere bedrijven de afvloeiing voldoende. In de overige gebieden is dit niet het geval. Op Tholen en Zuid-Beveland is weliswaar het cijfer, dat de totale generatiedruk aangeeft, niet ongunstig, maar op de grotere bedrijven is het aantal opvolgers toch veel te groot. Op Walchoren is de situatie nog ongunstiger, terwijl in Oost-Zeeuws-Vlaanderen de afvloeiing, hoe men de zaak kwantitatief ook bekijkt, absoluut onvoldoende is. Voor geheel Zeeland is zodoende de afvloeiing op de kleine bedrijven wel gezond, maar op de bedrijven van 10 ha en groter is zij onvoldoende; het aantal opvolgers is op deze bedrijven duidelijk groter dan het aantal opvolgingsmogelijkheden. Om het nog eens kwantitatief uit te drukken: van de zoons van 15 jaar en ouder werkt op de bedrijven van 10 ha en groter bijna 80% in de landbouw, op de kleinere bedrijven ruim 50%.

Een volledig overzicht van de beroepskeuze van de zoons van bedrijfshoofden met als hoofdberoep landbouwer of tuinder geeft tabel 46. Hierin zijn de resultaten opgenomen van volledig onderzoek in de gemeenten Nieuwerkerk, Krabbendijke, Heinkenszand, IJzendijke en Zaamslag en van een steekproefonderzoek in zes gemeenten in de Zak van Zuid-Beveland (in het geheel neemt dus Zuid-Beveland een ruime positie in). Het blijkt, dat twee derde

1) Gegevens uit een landelijk onderzoek naar "De bedrijfsopvolging en beroepskeuze in de land- en tuinbouw", waarin vijf Zeeuwse gemeenten waren opgenomen; de resultaten kunnen voor de provincie redelijk betrouwbaar worden geacht, maar laten over het algemeen geen verdere regionale differentiatie toe.

Tabel 46

DE BEROEPSKEUZE VAN BOEREN- EN TUINDERSZOO NS

Categorie	Zoons in					
	5 gemeenten 1)		Zak van Zuid- Beveland		alle geënquêteer- de gemeenten	
	aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %
Werkend in de landbouw:						
zelfstandig	44	10	9	11	53	10
in loondienst	53	11	6	7	59	11
op school	2	0	-	-	2	0
in ouderlijk bedrijf	213	46	32	40	245	45
Totaal	312	67	47	58	359	66
Werkend buiten de landbouw:						
op school	26	6	6	7	32	6
in aan land- bouw verwant beroep	11	2	28	35	152	28
in overige beroepen	113	25				
Alle zoons	462	100	81	100	543	100

1) De 5 enquêtegemeenten van het onderzoek naar de bedrijfsopvolging en de beroepskeuze.

deel van de zoons in de landbouw werkt, één derde deel erbuiten, 10% van de zoons is zelf al landbouwer of tuinder, 11% landarbeider en 45% werkt mee in het ouderlijke bedrijf.

In tabel 47 zijn de beroepen van de buiten de landbouw werkende zoons nader gedetailleerd. Hierbij zijn de aan de landbouw verwante

Tabel 47

BEROEPEN VAN DE BUITEN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS

Categorie	Buiten de landbouw werkende zoons			
	in 5 gemeenten 1)		% in de	
	aantal	in %	zeeklei- gebieden	Nederland
Academische en vrije beroepen, eredienst	5	4	5	2
Zelfstandige beroepen (ambacht, handel, enz.)	13	12	12	7
Onderwijs	5	4	2	2
Administratieve beroepen	20	18	12	9
Technische } hogere	9	8	31	32
beroepen } lagere	21	19		
Overige geschoolden	3	3	6	8
Ongeschoolde } industrie	9	8	12	14
beroepen } overigen	28	25	20	26
totaal	37	33	32	40

1) De 5 enquêtegemeenten van het onderzoek naar de bedrijfsopvolging en de beroepskeuze.

beroepen (11) en de scholen (26) niet opgenomen. Van de overigen blijkt een derde deel in ongeschoolde beroepen te werken. Dit is een hoog percentage (absoluut gezien, want het ligt iets onder het landelijke gemiddelde). Voor zover buiten de landbouw werkend, is twee derde deel van de Zeeuwse boerenzoons in geschoolde beroepen terecht gekomen. Opmerkelijk hoog is daarbij het percentage niet-technische beroepen (37% tegenover 20% in geheel Nederland).

Geconstateerd is al, dat de afvloeiingssituatie op de grotere bedrijven ongezond is. Het blijkt, dat van een gemiddeld aantal zoons van bijna 1,5 twee derde deel in de landbouw blijft, dus gemiddeld 1 zoon per bedrijf. Op de grotere bedrijven ligt dit echter hoger. Ook de beroepskeuze is zeker niet bevredigend te noemen. Het aantal ongeschoolden onder de boerenzoons is hoog; door middel van de positie van diverse beroepen op de maatschappelijke ladder kan worden berekend, dat weliswaar bijna de helft van de boerenzoons gelijk blijft aan het beroep van de vader, maar dat een derde deel daalt en slechts een vijfde deel stijgt. Gebleken is al, dat 25% van de buiten de landbouw werkende zoons geen voortgezet onderwijs had gevolgd en 19% alleen agrarisch onderwijs. Uiteraard komen deze zoons in het algemeen niet voor hogere beroepen in aanmerking, evenmin als de 15%, die alleen cursussen hebben gevolgd. Slechts 40% van de buiten de landbouw werkende zoons heeft dus op een beroep gericht voortgezet dagonderwijs gevolgd. Dit is een zeer laag percentage, vergeleken met de 56% van de in de landbouw werkende boerenzoons. Een gunstige omstandigheid is hierbij echter, dat de situatie voor de jongere zoons veel rooskleuriger is. Van hen heeft 84% niet-agrarisch onderwijs gevolgd, of volgt dit nog. Maar het is gevaarlijk met percentages van de afgevloden te rekenen, in verband met een andere, bedenkelijke omstandigheden.

Van de boerenzoons, die buiten de landbouw werken, bleek slechts 45% meteen na het verlaten van de lagere school een niet-agrarische opleiding of beroep te hebben gekozen; 55% heeft dus eerst nog in de landbouw gewerkt. Het is duidelijk, dat hoe later men een niet-agrarisch beroep kiest, hoe ongunstiger dit in velerlei opzichten is. Er werkt nu nog in de jongere leeftijdsklassen een relatief hoog percentage (75%) in de landbouw.

Uit al deze gegevens zien wij, dat de beroepskeuze van de boeren- en tuinderszoons in Zeeland ongunstig verloopt, al zijn er aanwijzingen, dat de laatste jaren een verbetering is ingetreden. Veelal wordt te laat een beroep gekozen, de keuze van het onderwijs is vaak onjuist en/of onvoldoende en de kwalificatie van de gekozen beroepen is vrij ongunstig. Uit het onderzoek naar de beroepskeuze van boeren- en tuinderszoons is gebleken, dat onvoldoende beroepskeuzevoorlichting wordt ingewonnen en vooral, dat men er zeer

huiverig tegenover staat en het niet aanvaardt als hulpmiddel bij de beroepskeuze. Die houding tegenover deze voorlichting wordt helaas niet door de feiten gerechtvaardigd.

b. De zoons van landarbeiders

Over de beroepskeuze van zoons van landarbeiders zijn wij minder goed en minder recent geïnformeerd dan, dank zij het L.E.I.-onderzoek, over de zoons van bedrijfshoofden. Het gemiddelde aantal kinderen van de landarbeiders wijkt weinig af van dat van de landbouwers, het is bijna 3 en voor volgroeiende gezinnen ongeveer 3,75¹⁾. Het gemiddelde aantal zoons van de gehuwde landarbeiders is dus ongeveer 1,5. In 1952 bleek 45% van de zoons van landarbeiders in Zeeland in de landbouw te werken en 55% buiten de landbouw. Na de oorlog ging 65% van de zoons na de schoolopleiding in de landbouw werken, waarvan 17% echter later weer afvloeiende.

De waarde van deze cijfers is twijfelachtig voor de huidige en zeker voor de toekomstige generatie landarbeiderszoons. Gezien het toenemende schoolbezoek en de vermoedelijk dalende animo voor het landarbeidersberoep kan worden verwacht, dat de huidige beroepskeuze minder agrarisch is georiënteerd.

Gebleken is al, dat de onderwijssituatie bij de landarbeiders over het algemeen ongunstig is. Ook bij hun zoons is dat het geval. In 1952 had 75% van de zoons geen voortgezet onderwijs gevolgd; in de lagere leeftijdsklassen was dit 70%, bovendien nam het cursusonderwijs een ruime plaats in. Waarschijnlijk is het onderwijspercentage echter de laatste jaren flink gestegen.

Daar het landarbeidersberoep laag geklasseerd staat, zegt het weinig, dat 30% van de afgevoelde zoons in een lager beroep terecht is gekomen en 70% in een hoger. Over de beroepskeuzevoorlichting beschikken wij niet over gegevens, maar aangenomen kan worden, dat deze onvoldoende is.

De schaarse gegevens, die hier zijn vermeld leiden tot de conclusie, dat het volgen van voortgezet onderwijs door landarbeiders zeer onvoldoende is en dat de beroepskeuze vermoedelijk veel te wensen overlaat.

1) " De landarbeiders in Nederland", L.E.I.-uitgave 1954.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

1. Het aantal bedrijven en het aantal bedrijfshoofden zijn tot 1947 voortdurend gestegen en er na sterk gedaald. Het aantal meewerkende zoons is sedert 1947 eveneens gedaald. Het aantal landarbeiders is reeds sedert 1930 afgenomen en na 1947 in versterkte mate. Daar de arbeid in de landbouw de laatste jaren weinig intensiever of extensiever is geworden betekenen deze ontwikkelingen een stijging van de arbeidsproduktiviteit in de Zeeuwse landbouw sedert 1947; deze is ongeveer 20%, of 2% per jaar.
2. Van de gehele arbeidsbezetting van 22.000 volwaardige arbeidskrachten neemt de gezinsarbeid 60% en de vreemde arbeid 40% voor zijn rekening. Het aandeel van de gezinsarbeid is sedert 1909 voortdurend gestegen en zal ook in de toekomst nog iets toenemen, maar in langzamer tempo dan in de afgelopen decennia.
3. Discrepantie tussen vraag naar en aanbod van arbeidskrachten treedt in sommige seizoenen op; de seizoenwerkloosheid is groot. Ten aanzien van vraag en aanbod van losse en vaste arbeidskrachten is de situatie gecompliceerd; het is niet duidelijk of hier een overschot of een tekort bestaat. Aanvullend onderzoek hiernaar is op zijn plaats.
4. De werkgelegenheid in de landbouw zal dalen door vermindering van de oppervlakte cultuurgrond, door bedrijfsvergroting en door rationalisatie en mechanisatie; zij zal stijgen door intensivering van het bouwplan, dat wil zeggen door uitbreiding van de tuinbouw (fruitteelt). In het geheel is voor de provincie Zeeland een vermindering van de werkgelegenheid met ongeveer 0,6% per jaar te verwachten; in de verschillende gebieden loopt deze daling echter uiteen.
5. Het aanbod van arbeidskrachten zal dalen, zowel van bedrijfshoofden en meewerkende zoons als van landarbeiders. Werkgelegenheid en arbeidsvoorziening bewegen zich dus in gelijke richting. Ernstige discrepanties behoeven vermoedelijk niet te worden gevreesd, behalve op Walcheren, waar de werkgelegenheid waarschijnlijk sterker zal verminderen dan het arbeidsaanbod. Op Walcheren dient de ontwikkeling van de agrarische arbeidsmarkt op de voet te worden gevolgd en ook op Schouwen-Duiveland en Zuid-Beveland, omdat daar op langere termijn een arbeidsschaarste kan ontstaan.
6. In de toekomst zullen per jaar naar schatting ongeveer 200 arbeidskrachten in de landbouw minder nodig zijn. In de eerstkomende jaren komen daar nog de arbeiders bij, die nu in de cultuurtechnische sector werken. De afvloeiing uit agrarisch milieu is uiteraard aanzienlijk groter dan de daling van de werkgelegenheid. Niet-agrarische werkgelegenheid is noodzakelijk om deze afvloeiing op te vangen.

7. De onderwijssituatie van de Zeeuwse bedrijfshoofden is ongunstig. Voor de jongeren onder hen is zij echter aanzienlijk gunstiger dan voor de ouderen en voor de meewerkende boerenzoons nog beter. Toch heeft van hen 20% geen voortgezet onderwijs gevolgd en eveneens 20% alleen voortgezet landbouwonderwijs in cursusvorm. Algemeen vormend voortgezet onderwijs volgen de boerenzoons weinig.
8. De belangstelling voor voortgezet onderwijs onder de landarbeiders is gering; de jongeren onder hen hebben weinig onderwijs gevolgd. Deze toestand behoeft dringend verbetering. Daarbij dient te worden nagegaan of de bestaande onderwijsvormen geschikt zijn voor vakonderwijs aan landarbeiders. Ook de afgevlode landarbeiders hebben weinig onderwijs gevolgd.
9. De Zeeuwse boerinnen hebben heel weinig voortgezet onderwijs gevolgd, voor de boerendochters is dit veel beter, maar de overheersende positie van het huishoudonderwijs en de ongeschikte van algemeen vormend voortgezet onderwijs zijn ongunstige factoren.
10. De belangstelling voor agrarisch dagonderwijs is gering op Tholen en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen. Op Tholen is echter (evenals op Zuid-Beveland) de belangstelling voor cursussen groot. Het schoolbezoek van zoons van kleine boeren en landarbeiders is gering.
11. De schoolcapaciteit is in Zeeland aanzienlijk groter dan het schoolbezoek en (behalve op Tholen) ook groter dan een berekende onderwijsbehoefte.
12. Op Tholen is een lagere tuinbouwschool naast de bestaande lagere landbouwschool gewenst; op Zuid-Beveland verdient (in het westen van dit eiland) de vervanging van een lagere landbouwschool door een lagere tuinbouwschool overweging. Het is ook mogelijk, dat op Tholen de vorm van een vakschool wordt gekozen en op Zuid-Beveland die van een gemengde land- en tuinbouwschool.
13. Van de boerenzoons werkt $\frac{2}{3}$ deel in de landbouw en $\frac{1}{3}$ deel erbuiten. Van de buiten de landbouw werkende boerenzoons heeft een derde deel een ongeschoold beroep. Hiernaast bestaan nog andere aanwijzingen voor een onbevredigende beroepskeuze van de boerenzoons.
14. De beroepskeuze- en beroepenvoorlichting en vooral de belangstelling hiervoor zijn zowel bij boeren als landarbeiders onvoldoende.
15. De opvolgingssituatie is gezond op Schouwen-Duiveland, op Noord-Beveland en in West-Zeeuws-Vlaanderen. Elders is zij, behalve op de kleine bedrijven, ongezond. Vooral op Walcheren en in Oost-Zeeuws-Vlaanderen is het aantal opvolgers te groot; juist hier is het aantal meewerkende boerenzoons in de afgelopen tien jaar niet gedaald. Op de grotere bedrijven is toename van de afvloeiing nog steeds urgent.
16. 25% van de meewerkende boerenzoons is 30 jaar en ouder, 17% van de bedrijfshoofden is 65 jaar en ouder; naar verlaging van abdicatie- en opvolgingsleeftijd moet worden gestreefd.